

Omfånget på sammanfattningarna varierar kraftigt, från korta notiser till flera sidor; längst är texten om Platon, som utgör hela trettio sidor. De första resultaten visar emellertid att man läste särskilt känsliga texter med ett öppet sinne; givetvis påpekades och avvisades sådant som stred mot den katolska läran men därutöver redogjordes tämligen sakligt för innehållet – i alla fall att döma av hittillsvarande resultat.

Som exempel kan nämnas behandlingen av Lucretius *Om tingens natur*, en text som predikar epikureanismen och som allmänt uppfattades som kättersk i sitt avvisande av själens odödlighet och slumpens roll i världen. I en god och förvånansvärt återhållen framställning bok för bok redogörs för huvuddragen i Lucretius atomistiska naturuppfattning, dess inspiration från Epikuros och hur den skiljer sig från andra antika synsätt. Både dess ”klara och tillgängliga stil” och ”vackra metaforer” noteras, fjärde boken beröms för dess ”många extremt lärda ting” om bland annat själen, dess förnimmelser och den mänskliga rösten. Synen på själens kroppslighet och dödlighet diskuteras och avvisas utan starka ord eller argument som stridande mot den kristna läran och kan ”lätt avvisas, inte bara av kristna som utmanas av tankegångarna från en rivaliserande skola, utan av vilken som helst halvbildad mindre filosof”. Hårdare än så är inte kritiken. Lucretius syn på kärlek och alla ”lustfyllda ting” som hör den till, liksom vilka slags samlag som passar för prostituerade respektive hustrur, omnämns utan att gå in på detaljer. Även om stora delar uppenbarligen var allt annat än acceptabla åsikter i det katolska Spanien handlar det inte om att förkasta verket utan att tvärtom ge en rättvisande redogörelse för innehållet.

Om Colon tidigare, som nämnts, främst var känd för biografen över fadern, kommer han i framtiden kanske lika mycket ihågkommas för sitt bibliotek och dess olika kataloger som ett resultat av forskningen kring det köpenhamnska manuskriptet. Colons besatthet av bokförvärv, hans boksamling och de övriga katalogerna, liksom en betydligt kortare råversion till de renskrivna sidorna i det köpenhamnska manuskriptet, har varit kända sedan tidigare, men förvånande nog rönt mycket liten uppmärksamhet utanför den spanska världen. Med identifieringen av *Libro de los Epitomes* kommer det med all säkerhet att ändras och Colons insats för bibliografi och bibliotek få en avsevärt större roll än tidigare.

Vidare läsning

Mark P. McDonald, *Ferdinand Columbus: Renaissance Collector* (London: British Museum, 2005).

Edward Wilson-Lee, *Catalogue of Shipwrecked Books: Young Columbus and the Quest for a Universal Library* (London: William Collins, 2018).

Jose Maria Perez Fernandez & Edward Wilson-Lee, *Hernando Colon's New World of Books: Toward a Cartography of Knowledge* (New Haven: Yale University Press, 2021).

Avhandlingsrecensioner/ Dissertation Reviews

När Walter Benjamin rökte hasch i Berlin

Isabelle Ståhl: *Psykets laboratorium. Skildringar av drogexperiment i Weimar-republiken*. Stockholm: Ellerströms, 2023. 296 s. ISBN 978 91 7247 673 8, danskt band.

Droganvändningens historia handlar om medel som brukas för att uppnå kreativa tillstånd, för att erfara djupet i tillvaron och för att fly traumatiska erfarenheter. Det är en historia om missbruk och fest. Inte minst inom medicinska vetenskaper har droger använts som bedövningsmedel, läkemedel och utgångspunkt för studier av människokroppens reaktioner på gift. Isabelle Ståhls avhandling skriver in sig i en sådan historia. Den handlar om hur hasch och meskalin användes för att utforska det mänskliga psyket. Experimenten utförs under en period när erfarenheterna från första världskriget var synliga i krigsinvalidernas närvaro på gatorna och dolda i neuroser som präglade överlevnadsförmåga att leva väl och fullgöra normala arbetsuppgifter. Den sociala, ekonomiska och moraliska krissituation kriget gav upphov till innebar också att de värden och principer som den mänskliga civilisationen bygger på hade kollapsat. De innersta krafterna och drivmedlen i människan själv blev angelägna att studera. Det här är en period när människokunskapen står i centrum. Det är människan som kastat förödelse över sig själv; det är människan som är problemet.

I centrum för de tre kapitlen står två grupper. Den första kretsen fanns kring läkaren Kurt Beringer i Heidelberg. I kretsen av studenter och kolleger hittade han villiga försökspersoner som lät sig injiceras med drogen meskalin. Experimenten utfördes med Beringer som kontrollant och observatör vid den psykiatriska kliniken; han själv deltog inte. Den andra kretsen fanns runt läkarna Fritz Fränkel och Ernst Joël i Berlin. Bland försökspersonerna fanns den senare så berömde kritikern Walter Benjamin. I denna krets omväxlade personerna som observatörer och försökspersoner. Även läkarna tog droger och observerades av dem som saknade medicinsk skolning. Experimenten utfördes i deltagarnas hem och ute på lokal. I båda grupperna fanns kvinnor, även om de lämnat få spår i materialet. Resultatet av försöken blev heterogena rapporter eller drogprotokoll som genom att vara samförfattade av flera deltagare illustrerar några av frågorna som upptog deltagarnas intresse: Hur ser gränserna mellan inre upplevelse och yttre inflytelser ut på

det som formar den man är? Vad är det för världar man kan komma i kontakt med under ruset, kan man komma ned i det mänskliga psykets underjord, dess primitiva början; kan människan finna vägen till emancipation i rusets sinnesförvirring och gränsutmaningar?

Det här fascinerande materialet studerar Ståhl utifrån intresset för översättningen av ruserfarenheten till text om det mänskliga psyket. Ståhl talar om experimenten som ”estetiska försöksanordningar”, det vill säga, en sorts hybrider som uppstår genom parning av kunskapsområden (psykiatri, medicin, litteratur, filosofi, konst o.a.). Ordet försöksanordning förekommer i materialet, men tillägget estetisk handlar om hur försöken gjordes. För att studera materialet använder Ståhl flera egenhändigt konstruerade analytiska kategorier. Den första handlar om att analysera iscensättandet av experimenten. Den andra handlar om hur deltagarna satte ord på sina erfarenheter; det Ståhl kallar språkliggörande. Praktiker som citering, aktualisering (av troper och figurer) och återbruk av litterära och konstnärliga resurser, som finns i studiepersonernas arsenal av vetande om sin historia och tradition, står i centrum. De mest analytiska avsnitten handlar om hur dessa resurser används för att översätta erfarenheterna till text, inte minst genom praktiken av medskrivande. Olika personer turas om att föra protokoll och flera röster vävs samman så att enskilda individers erfarenheter löses upp. Resultatet blir texter som, trots att flera av dem gör anspråk på att vara tillkomna under laboratorieliknade omständigheter, införlivar litterära grepp som liknar dem som samtidigt testas i skönlitteraturen. Drogprotokollen speglar så att säga den modernistiska estetik som samtidigt skrivs fram av skönlitterära författare.

De resultat som Ståhl framhåller framstår överlag som oproblematiske även för en kritisk läsare. För det första, tycker hon sig kunna visa hur kunskapssökandet om psyket innebar att förklaringsmodeller från psykiatri och neurologi blandades med psykoanalytiska neurosteorier och insikter som förmedlades via konst och litteratur. Kunskap om människan i allmänhet, och hennes psyke i synnerhet, säkrades inte bara av psykiatrin utan producerades genom sammantvinnandet av olika kunskapstraditioner, där ingen ännu kunde göra anspråk på att äga företräde. Traditionsblandning var ett utmärkande drag i rusexperimenten.

För det andra visar Ståhl hur psyket som studieobjekt skapades genom iscensättningen av experimenten och återbruket av traditionens bilder och metaforer. Flera av deltagarna ville nå människans inre, det unika och egna, men då trädde de in på ett område där språket inte räckte till. Genom alla lån och återbruk stod språket i vägen för förmedlingen av ruserfarenheten. Inte minst modellen att skriva protokollen tillsammans blev, menar hon, ett sätt att hantera konflikten mellan erfarenhet och språk. Ambitionen att förmedla en unik upplevelse slutade med att den måste beskrivas med åter-

bruk av ord från andra; ”man förväntas beskriva sitt unika inre men gör det med lånade redskap (176)”.

För det tredje, argumenterar Ståhl för att analysen av drogprotokollen visar att de traditionella gränserna mellan inre och yttre, helhet och söndring, det andra och det egna blir porösa. Det texterna ifrågasätter är idealet om det självbestämmande, autonoma jaget som suveränt kan avgöra vad hen vill och uttrycka sitt autentiska själv. Det är, om man så vill, både den moderna tidens kunskapsideal och moraliska ideal som ifrågasätts: att vi kan vara självständiga, att vi har tillräckliga resurser inom oss själva för att av egen kraft veta vad som är bra och dåligt, och att vi kan vara eller bli helt transparenta för oss själva. Istället skapar protokollen ett jag som är genombrutet av många röster, hela tiden lånar ord och erfarenheter från andra för att tolka vad man själv gör och som aldrig tycks kunna frigöra sig, varken från personerna i ens omgivning, eller de människor som lämnat spår i det vi kallar traditionen. Det övergripande resultatet blir därför, att det alltid finns ”något som inte låter sig infångas i försöken att förstå människan (179)”.

Denna välskrivna bok, som med små medel ställer stora frågor, präglas dock av en viss genleosäkerhet. Det visar sig när författaren hanterar förhållandet till tidigare forskning och motiveringen till varför det valda materialet är relevant. Drogprotokollen är korthuggna, ganska kompakta och svårarbetade texter. Detta egendomliga material, som enligt Ståhl skiljer sig från motsvarande typer av texter, gör att frågan om representativitet aktualiseras och vilka slutsatser det är möjligt att dra från ett unikt material. Drogexperiment har förekommit både före och efter mellankrigstiden, både i vetenskapliga försök och bland aktörer i andra sektorer, men detta större sammanhang blir osynligt. Det gäller också försökspersonerna själva, vars biografiska omständigheter Ståhl inte finner vara särskilt relevanta, men där källor ger vid handen, att flera av deltagarna gick under av drogmissbruk eller troligen överdoserade för att avsluta livet. Läger man därtill att Ståhl inte diskuterar sina resultat i förhållande till vad andra forskare sagt om det specifika material som valts ut, blir följden att resultaten blir mer osäkra än de borde vara. Som avhandling hade texten vunnit på en mer formaliserad redovisning av de egna bidragens förhållande till forskningsläget.

De ingångar som Ståhl valt för att analytiskt bearbeta materialet fungerar emellertid bra, även om de naturligtvis föranleder kritiska frågor. Ståhls användning av ordet iscensättning bygger till exempel på den nutida humanvetenskapens idé att studieobjekt framträder genom görande, det som brukar kallas performativitet. Utifrån det perspektivet finns det ingen verklighet bortom scenen. Den nutida kritiken mot sökandet efter ett djupare vara bortom maskerna använder Ståhl för att granska experimentsituationerna som materialet beskriver. Enligt Ståhl var mellankrigstidens läkare ute efter

att via experimenten nå ett objektivt vetande. Försöken handlade om att nå det mänskliga psykets djupaste eller äldsta skikt och att uppleva den schizofrene patientens verklighetsuppfattning. Det tycks mig dock som otroligt, att inte dessa personer skulle vara medvetna om det artificiella i de situationer de skapar för att nå en specifik verklighet eller erfarenhet. När Beringer förevisar objekt från Mexico för att trigga igång kontakten med de primitiva förstadierna i människans utveckling, eller Benjamin förevisas sexuellt explicita bilder ur Magnus Hirschfeldts böcker, är det svårt att tro att de inte tänker att detta också handlar om att skapa förutsättningarna för en viss typ av upplevelser, det vill säga en form av iscensättande. De påpekar också i protokollen hur andra människor stör deras upplevelser under ruset och hur de ibland uppfattar sig som manipulerade av försöksledaren. Det hade inte skadat att ytterligare diskutera diskrepansen mellan den moderna idén om performativitet och mellankrigstidens ännu levande uppdelning mellan scen och verklighet. Även för dem har iscensättande en roll i tänkandet, även om de inte talar om det i sådana termer. Just för att de ibland tycker att situationen hindrar dem från att nå den verklighet de tänker sig att de ska möta under drogruset, blir situationens innebörd för dem en annan än för oss.

Även om det inte finns skäl att klandra huvudtesen att Beringer, Fränkel, Joël och Benjamin ”tog sig an ett och samma kunskapsproblem – att få fatt i det mänskliga psyket (14)”, och att de gjorde detta genom att använda sig av kunskaper och bildspråk från etablerade litterära och kulturella resurser, är det ofrånkomligt, att experimenten framstår som mer heterogena än tesen tillåter. Ståhl har, enligt min uppfattning, helt rätt i att psyket i början av 1900-talet var en plats där olika verksamhetsområden kunde bidra med kunskaper och insikter. Det råder inte heller någon tvekan om att drogexperimenten delvis handlade om det komplexa mänskliga själslivet. Men det framgår också tydligt, att det var andra problem som också intresserade deltagarna. I sina vetenskapliga artiklar, tryckta i medicinska tidskrifter, motiverar Fränkel och Joël drogexperimenten med att de vill utveckla inlevelsen som psykiatrisk metod. Beringer låter antyda att meskalinruset gör det möjligt att nå förcivilisatoriska stadier i människans utveckling; i meskalinruset kan deltagaren nå en ”tid och plats som befinner sig före, eller utanför den västerländska vetenskapen (62)”. Visserligen kan detta, precis som Ståhls analys ger vid handen, tolkas som att det handlar om att nå de ursprungliga lager som ännu finns kvar från början av människan evolution, eftersom en central tankefigur var att fylogenin upprepar ontogenin, men det kan lika gärna tolkas som att Beringer också är intresserad av den mänskliga kulturens och civilisationens historia, inte psyket i någon mer avgränsad mening. Det finns alltså skäl att ifrågasätta om det är psyket som är det enda kunskapsproblemet och att deltagarna har samma intressen. Med samma

rätt kan man argumentera för att drogexperimenten handlade om många olika frågor, av vilka det mänskliga psyket var ett.

Det viktigaste analytiska arbetet handlar dock om språkliggörandet. Det var uppenbart att överföringen av ruserfarenheten till ord var ett stort problem. Många deltagare vittnar om en fundamental ensamhet som inte kan förmedlas till andra deltagare. En lösning på dilemmat var att gemensamt nedteckna iakttagelser och fånga upp deltagarnas beteenden och talande – även när de gått så djupt in i ruset att de själva inte längre kunde skriva ned sina upplevelser. Samtidigt är det uppenbart, att vi rör oss med texter, som präglas av ett kulturellt kodat språk och genrekonventioner. Motfiguren till de bildade medelklasspersoner, som kan hänvisa till Goethe, Shakespeare och Strindberg när de ska beskriva sina erfarenheter, är den schizofrene patienten vars ord, enligt Beringer, bäst beskrevs som ordsallad. Detta är en av de mest spännande aspekterna av Ståhls avhandling. Den schizofrene fick en central position i det tidiga 1900-talets idéhistoria som det vittne som inte kunde förmedla sina erfarenheter om verklighetens osammanhängande karaktär och jagets splittring på ett begripligt sätt. Vad drogprotokollen gestaltar är de betrodda vittnenas tal, de som under några timmars rus försöker iscensätta ett jag som inte längre kan bevaka sina normala gränser och förmedla erfarenheten till andra. Vad vi får är alltså en estetisering av vad några av dem ibland uppfattade som imitationer av en allvarlig sjukdom. Det är i detta sammanhang också synd att Ståhl inte utnyttjat det rika bildmaterial som deltagarna med stor sannolikhet var bekanta med. En av försökspersonerna i Heidelberg, Hans Prinzhorn, var ju både då och senare känd för sin stora samling av konst från psykiatriska kliniker, ofta av just patienter som led av schizofreni, av vilka ett urval publicerats några år efter kriget.

Ett viktigt redskap i analysen av språkliggörandet är termen återbruk. Det handlar enligt Ståhl om att använda sig av bildspråk, citat och referenser ur den litterära och kulturella tradition författarna ingår i. Ståhl använder detta redskap för att både skapa en kontext till protokollen och till att kritiskt underminera författarnas ambitioner och projekt. Som tydligt framgår av citaten från källorna hade Benjamin, Beringer med flera deltagare ett frigörelseprojekt. De ville bryta sig loss från traditionen, finna vägar till en ny början (i det primitiva och ursprungliga) och hoppades kunna skapa något helt nytt. Effektivt visar Ståhl hur återbruket av traditionens stoff leder till att författarna är bundna av både samtiden och det förflutna. Samtidigt innebär detta att Ståhl också trycker ned det som av allt att döma var centrala aspekter av studieobjektens tänkande. För dem var traditionen och det förflutna bördor det gällde att lämna av. Att driva ut den gamla själen ur psyket, krossa språket för att kunna skriva och tänka nytt och befria sig från maskerna som traditionen tvingade alla att bära var en stark drivkraft. För

Benjamin handlade ruset bland annat om ”det stora hoppet” om ”det nya och orörda (145)”, att det måste vara möjligt att säga något som inte sagts förut.

Det apokalyptiska motiv som framträder i Benjamins ord återfinns ofta i början av 1900-talet. Det helt nya måste komma någon gång, det kan inte bara fortsätta med ständigt nya mänskliga katastrofer. Ståhls kritiska läsning blir antitesen till denna utopiska och apokalyptiska dröm. Återbruket ”destabiliserar hierarkierna mellan tidsskikt; genom att citat och fragment från skilda perioder kastas om och sammansätts på nya sätt ifrågasätts tidens linearitet. Det blir då möjligt att få åtkomst till potentiella framtider som det förflutna burit på (168)”. I den mån vi tänker oss att framtiden innebär att något nytt framträder, beror det, enligt Ståhl, alltså på att vi lyckas kombinera det förflutna stoffet – lagrade i varje närvarande ögonblicks skikt av temporaliteter – på nya sätt. Något radikalt nytt av det slag Benjamin hoppades på ska vi inte vänta oss. Med tanke på metaforen i det citerade avsnittet, är det också med viss besvikelse som åtminstone denne läsare konstaterar att Ståhl valt den kronologiska formen för sin idéhistoriska analys. Vi rör oss från de äldsta försöken i Beringers klinik i Heidelberg till Benjamins texter om hasch i början av 1930-talet. Om nu tiden är skiktad, så som Ståhl ger vid handen, skulle man kunna tänka sig, att en analys av drogexperimenten i Weimarrepubliken kunnat få en mer dramatisk historisk form än den konventionella rörelsen längs tidsaxeln.

Isabelle Ståhls avhandling är lättläst och förunderlig. Droger är en stark symbol i västerländsk idéhistoria. Det handlar om *farmakon*, giftet som både kan skapa vansinne och klarsyn, bryta ned och hela. Har man bekantat sig något med materialet som använts förstår man att det inte varit lättarbetat; det är både sofistikerat och trivialt. Isabelle Ståhl lyckas dock med dess hjälp rikta ett ljus som från sidan synliggör en liten del av det väldiga fält som rör människan under mellankrigstiden. Hennes avhandling illustrerar hur de olika drogförsöken i Weimartidens Tyskland var en del av uppgörelsen med inte bara människans psyke och krigserfarenheterna utan hela samtidskulturen. I ruset söktes de ursprungliga principer som mänskligheten bar inom sig som ett arv och de nya världar som kunde visa sig i meskalinet och haschets berusning.

Torbjörn Gustafsson Chorell
Uppsala universitet

Literacy, historiography, and the ethics of writing about the absent other

Natan Elgabsi: *Literacy, Historiography, and the Ethics of Writing about the Absent Other. On Responsibility Toward the Past*. Åbo: Åbo Akademi University 2022. 243 s. ISBN 978-952-12-4239-7, hft.

Natan Elgabsis doktorsavhandling i filosofi vid Åbo Akademi är ett rikt och gediget arbete som befattar sig med de mest grundläggande frågorna om människans historiska existens. Den rör sig över disciplinränsar och formulerar ett forskningsproblem som inte enbart har betydelse inom filosofi och historieteori utan inom historiserande humanvetenskaper i stort.

Avhandlingen, som består av fyra artiklar samt en inledande kapp, undersöker existentiella och etiska aspekter av den historicitet som en skriftkultur möjliggör, närmare bestämt hur man kan förstå den gemenskap över generationer som upprättas i en sådan kultur såsom en ansvarsrelation.

Syftet med avhandlingen, skriver författaren, är ”att visa att läsande och skrivande som kulturella fenomen bär på en transgenerationell dimension, som inbegriper relationer med människor och livssammanhang som i sin frånvaro står utanför en individuell och omedelbar livshorisont” (s. 9). Historia och historieskrivning uppfattas därmed inte enbart eller i huvudsak som epistemologiska frågor. Snarare ligger fokus på hur människor etiskt och existentiellt bebor en historisk kultur. Hur vi kan ”upprätthålla ett liv över generationer, vilket i sin tur väcker en etisk-existentiell ansvarsfråga om hur eftervärlden omtalar och förhåller sig till dem som inte längre lever” (s. 9). Mot den bakgrunden blir avhandlingens fyra artiklar fallstudier som syftar till ”att tydliggöra hur denna mångbottnade ansvarsdimension ser ut i vår skriftkultur, vad gäller eftervärldens förhållande till det förflutna” (s. 9). Det är dock inte enbart ett tydliggörande i betydelsen av en omfattande beskrivning som görs utan också ett kritiskt tydliggörande i meningen en tolkning, granskning och problematisering av några tongivande filosofers och historikers syn på ett sådant ansvar. Avslutningsvis rymmer avhandlingen också ett normativt tydliggörande i form av en etisk positionering av författaren själv om hur detta ansvar bör se ut. Avhandlingen landar därmed i en etik om en ansvarsrelation till det förflutna och till dem som en gång har levat.

I den inledande kappan som omfattar drygt 120 sidor ges ett bredare sammanhang åt de fyra artiklarna, vilket gör att dessa tillsammans bildar en fungerande helhet. Det sker framförallt genom tre övergripande teman som tas upp i kappan och som skriver in artiklarna i tre breda kontexter. Genom

dessa kontexter går Elgabsi i dialog med en rad tänkare och ett stort antal filosofiska och historieteoretiska traditioner.

Det första temat behandlar den etiska och existentiella innebörden av att leva i en transgenerationell skriftkultur, vilken enligt författaren utgör historieskrivandets villkor. Detta tema knyter i huvudsak an till avhandlingens andra respektive fjärde artikel. Historieskrivning framställs som en skriftlig motsvarighet till begravningsakten, där de döda görs närvarande igen i sin frånvaro. Genom att leva i en historiekultur, betonar Elgabsi, kan människor säkra ett slags kollektiv odödlighet genom att upprätthålla relationer över tid. Historieskrivning rymmer därför något mer än kunskap om det förflutna, något som går utöver estetiska eller språkliga överväganden om hur vi skapar våra historiska narrativ. Det är framförallt en existentiell fråga, framhåller han, vilket gör att människor står i en ansvarsrelation till det förflutna.

Det andra temat som tecknas i kappan (och som framförallt behandlas i kapitel ett och tre) handlar om vad Elgabsi kallar för historieskrivningens estetik, dvs. de litterära narrativ som formar historieskrivandet. Här går han tillbaka till två arketypiska sätt att skriva historia och skiljer mellan att skapa en meningsfull berättelse om det som har varit och att rekonstruera evidens och genom faktarekonstruktion nå fram till sanningen om det som har hänt. Efter nedslag hos Aristoteles och Eric Auerbach dröjer författaren vid Hayden White, vars narrativa konstruktivism inom historiografin blir föremål för kritik. Elgabsi ansluter sig till Paul Ricoeurs förståelse av den nära relationen mellan berättelse och mänskligt liv. Människor lever sina liv *genom* berättandet som en del av det egna meningsskapandet, framhåller han, i kritik mot perspektiv som istället tar fasta på berättelsernas konstruerade karaktär. Han vänder sig från en estetisk historiografisk diskussion mot ett, som han formulerar det, platonskt sätt att närma sig det etiska, och som han anser sig finna i tänkare som Emmanuel Lévinas, Simone Weil och Iris Murdoch.

Det tredje temat som tar form i kappan behandlar det mångskiktade ansvarsbegrepp som återkommer mer eller mindre i samtliga artiklar. Elgabsi lyfter fram två olika förståelser av ansvar, en juridisk och en etisk. Den första spårar han tillbaka till latinets *spondeo* (som finns i responsibility) och den andra till hebreiskans *acharayut*, som härrör från en judisk-kristen tradition. Den senare inbegriper ordet *acher*, den andra, och handlar om ansvar i betydelsen att vara för den andre. Via en diskussion om hur ansvar har diskuterats inom historiografin låter Elgabsi Jacques Derrida och Michel Foucault utgöra diskussionspartner för att skilja mellan ett politiserat och ett epistemiskt ansvarsbegrepp. Avslutningsvis aktualiserar han bland andra Lévinas för att formulera ett transgenerationellt begrepp om ansvar.

I de fyra efterföljande artiklarna behandlas inledningsvis frågan om skrift-

språket från Platon till Derrida och Ricoeur. I kritik mot de två senare tydliggör Elgabsi sitt eget synsätt på skrivandet som en undersökande och frågande kulturell praktik. I den andra artikeln relateras skrivandet till vad Elgabsi kallar gravens metafysik och han argumenterar för att människan blir till, både som historisk och moralisk varelse, i och genom denna transgenerationella skriftkultur. Den tredje artikeln behandlar olika förståelser av vittnesberättelser med fokus på Slavoj Žižeks och Hayden Whites diskussion om Primo Levis bok *Är detta en människa?* Elgabsi kritiserar den estetiserande läsning som han ser hos Žižek och White, till förmån för vad han uppfattar som en etiskt ansvarsfull relation till Levis vittnesmål som tar utgångspunkt i Lévinas idé om närhet och annanhet. I den sista artikeln diskuteras vad det betyder att träda i en ansvarsfull relation till förövare och offer i det förflutna. Hur ska man ansvarsfullt historisera det som hänt mellan offer och förövare? Elgabsi argumenterar för att en ansvarsfull relation både till förövaren och offren måste utgå från offrets perspektiv.

Avhandlingens breda grepp om stora, närmast gränslösa frågor, är modigt och anspråksfullt. Det ställer också stora krav på läsaren som stundtals får kämpa för att hålla ihop det vittfamnade ämnet. En försvårande faktor är att det gemensamma syfte för avhandlingen som formuleras i sammanfattningen saknas i själva avhandlingstexten. Sammanfattningens formuleringar fungerar förvisso väl för att ge ett helhetsperspektiv, men i inledningen letar man förgäves efter samlande forskningsfrågor som skulle motsvara ett övergripande syfte.

Elgabsi finner sina intellektuella resurser i antik såväl som i nutida filosofi: hos Platon, men också hos Hans Jonas och Hans Ruin. Han gör flera analytiskt skarpa och uppmärksamma läsningar. Vissa tolkningar som görs av det filosofiska materialet kan diskuteras. Det är dock inte i exegetiken eller i den historiska kontextualiseringen som Elgabsis styrka och avhandlingens angelägenhet ligger, utan i den självständiga användningen av filosofer och historieteoretiker som redskap för att undersöka egna forskningsfrågor. En egen normativ position mejlas fram genom aktualisering och kritik av företrädesvis filosofiska och historiefilosofiska begrepp och traditioner. Kappan som utgör navet i avhandlingen är den robustaste och starkaste delen i arbetet. Den vittnar om en färdighet att behandla och syntetisera ett vittfamnade material liksom om en förmåga att konstruera ett självständigt forskningsproblem. Avhandlingen är väldisponerad och på det stora hela välskriven. Den är trovärdig i sitt vetenskapliga hantverk.

En styrka i avhandlingen – som också till delar blir dess svaghet – står att finna i dess ambition att ta sig an mycket omfattande diskussioner som även leder in på skilda kunskapsområden. Det är ett ambitiöst och självständigt arbete som går sina egna vägar. Och som kanske därför, trots den omfattande filosofiska kontextualisering som görs, självt förefaller något ensamt

och sammanhangslöst. Avhandlingen hade vunnit både i tydlighet och i komplexitet på att utarbeta ett större relevanssammanhang för de egna frågorna – ett sammanhang som hade kunnat synliggöra den komplexa terräng som avhandlingen beträdder men som ibland, för argumentationens skull och viljan att nå fram till en egen normativ position, tenderar att bli alltför entydig. Exempelvis saknas referenser till de omfattande diskussioner inom historieskrivning idag, i vilka offrets erfarenhet ges en upphöjd position. Elgabsis insisterande vid vikten av att ställa sig på offrens sida i historiseringen av det förflutna samt kritiken av de historiker och filosofer som enligt honom misslyckas att göra detta, skulle kunna relateras till de senaste decenniernas tilltagande intresset för levd erfarenhet och vittnesbörd, för offrens snarare än förövarnas historia, och också för historiens offer, för dem vars erfarenheter inte har haft någon plats inom en länge tongivande historiografi. Om Elgabsi tydligare hade positionerat sig i denna livaktiga diskussion om etik och ansvar i relation till det förflutna skulle hans position inte framstå som så ensam. Den skulle snarare framträda som en del i en pågående upptagenhet vid frågor om skuld och ansvar, rättvisa och försoning. Vare sig det rör sig om slaveriet, kolonialismen, förintelsen eller övergångsrättvisa har historien alltmer tagit formen av en retroaktiv bearbetning av 'historiska sår' (Chakrabarty), med utgångspunkt i offrens erfarenhet. Det är synd att viktiga röster och perspektiv som hade kunnat visa på forskningsfrågans aktualitet och komplexitet saknas eller förpassas till avhandlingens fotnoter, istället för att integreras i och få en analytisk tyngd i arbetet.

Ett nyckelbegrepp i avhandlingen är 'den frånvarande andra', *the absent Other*. Det är ett kraftfullt och produktivt begrepp som uträttar ett mycket viktigt analytiskt arbete i studien. Det är också ett kompakt begrepp som rymmer flera betydelserivåer. 'Den andra' kan vara frånvarande i flera avseenden och i avhandlingen rör sig denna begreppsfigur från att vara en människa bland andra som har levt i den gemenskap över tid som upprättas till att i första hand utgöra de döda som har fallit offer för förtryck och övergrepp i det förflutna, samt även till den som aldrig har haft en egen röst, inte ens som levande. Därtill liknas begreppet vid andra inflytelserika begrepp (den tredje, muselmanen, den subalternen), vilket leder till att de betydelsekillnader som finns, samt de sociala och politiska maktrelationer som ryms inom dessa skillnader, tenderar att bli osynliggjorda. På så vis kvarstår en oklarhet kring vem som mer precist utgör 'den frånvarande andra' vilken omfattas av avhandlingens ansvarsetik samt på vilka skilda sätt denna andra kan förstås som frånvarande.

Elgabsi argumenterar övertygande för vikten av, liksom den etiska tyngden i, de frågor som avhandlingen reser. Några av de slutsatser som dras framstår som mindre övertygande, i synnerhet de som präglas av ovan nämnda tendens

att skriva fram och renodla ömsesidigt uteslutande positioner, istället för att lämna plats åt nyanseringar och större tolkningsrikedom. Exempelvis framstår den transgenerationella gemenskap som målas upp i avhandlingens andra artikel som alltför entydigt värnadsfull. Det handlar om att vårda denna gemenskap genom att ge röst åt dem som har levat. Men idén om en transgenerationell gemenskap förutsätter inte bara kontinuitet utan också brott. Det är trots allt i kraft av de dödas död som en ny värld är möjlig. En fingervisning om vad det kan betyda får vi i Walter Benjamins sentens 'inte ens de döda kommer gå säkra för fienden om han segrar' – vilket borde gå rakt in i den etik och i det ansvarsförhållande som avhandlingen diskuterar. Historien ger oss oräkneliga exempel på hur minnet av de döda brukas och missbrukas i konflikter och strider, hur de levande lägger beslag på de döda för att skriva in dem, och sig själva, i nya historier.

Inte heller glömskans roll i en transgenerationell gemenskap diskuteras. Elgabsi ansluter sig förvisso till Nietzsches syn på människan som en varelse som är dömd att minnas och vars liv med nödvändighet utspelas mellan ett förflutet och en framtid. Men han tar inte fasta på Nietzsches appell för glömskan som en vital förmåga, nödvändig för att människan inte ska gå under av tyngden från sin historiska existens. Diskussioner som dessa hade givit fler nyanser och perspektiv på de frågor som avhandlingen behandlar.

I förlängningen av Elgabsis perspektiv bör vi aldrig ge förövaren en röst. Det är en existentiellt kraftfull hållning, som delas av många offer. Men den blir också kraftfull genom de exempel som avhandlingen lyfter fram, vilka samtliga utmärks av en tydlighet kring vem som är offer och vem som är förövare. Historien ger oss många exempel på situationer som saknar entydiga offer- eller förövarpositioner och där skuldfrågan är mer komplex och intrasslad. Avhandlingen hade vunnit på att också ta hänsyn till dessa situationer där offren inte sällan är förövare och förövarna offer, samt att diskutera konsekvenserna av den etik som förespråkas. Elgabsis absoluta försvar av offrets perspektiv väcker frågor av både epistemisk och etisk natur: Skulle vi inte gå miste om värdefull kunskap både om människan och historien om vi inte lyssnade på förövaren? Om offret friskrivs från ansvar för sin berättelse, vilka möjligheter ger den etik som avhandlingen erbjuder oss att hantera dem som oetiskt gör anspråk på offrets position just genom denna ansvarsfrihet?

Dessa invändningar till trots har Elgabsis avhandling potential att bli betydelsefull, även för andra ämnesområden än filosofi och historieteori. Den gör skarpa och värdefulla analyser och artikulerar inte minst en väsentlig kritik mot delar av rådande historiekultur, vilka trots de bästa intentioner inte kan göra reda för historien som en närvarande och existentiell kraft i människors liv – just det som avhandling förtjänstfullt lyfter fram och synliggör. Det är en bra bedrift.

Genom att resa stora och svårarbetade etiska frågor erbjuder Elgabsis avhandling oss alla som sysslar med det förflutna en möjlighet att rannsaka oss själva, fråga vad vi gör när vi historiserar det förflutna, utforska vari det etiska består i det ansvar som vi tror oss ha i förhållande till de döda. Det är frågor som inte enbart är av vikt för forskare utan för alla som bebor den transgenerationella livsvärld som, enligt Elgabsi, öppnar sig för oss genom vårt läsande och skrivande. För det är, om vi följer honom, genom dessa kulturella praktiker som vi människor kan vara tillsammans med varandra över tid, trots att vi inte delar samma livstid.

I dag, när såväl det förflutna som framtiden i allt högre grad tar formen av problem som måste lösas, argumenteras det ofta för att vi behöver tänka ansvar på nytt. Vi skulle onekligen behöva förstå ansvar mer som ett relationellt och temporalt fenomen – utsträckt inte bara i rummet utan också i tiden, vänt både mot ett förflutet och en framtid. Det är ett ansvar som inte enbart omfattar oss nu levande utan som också vänder sig mot de döda och de ännu ofödda. Också mot den bakgrunden är Elgabsis avhandling ett mycket angeläget arbete.

Victoria Fareld

Stockholms universitet

Män och jämställdhet i statlig politik

Niclas Järvklo: *Den nye mannen. Statlig maskulinitetspolitik i Sverige från 1980-talet till 2020-talet*. Stockholm: Stockholms universitet, 2022. 307 s. ISBN 978-91-7911-798-6.

Niclas Järvklos avhandling *Den nya mannen. Statlig maskulinitetspolitik i Sverige från 1980-talet till 2020-talet* handlar om hur frågan om män och jämställdhet har formats som ett statligt policyområde från tidigt 1980-tal och fram till idag. Avhandlingen behandlar ett omfångsrikt material där det primära materialet utgörs av utredningar om män och jämställdhet och dess rapporter och betänkanden. Trots det stora intresse som staten under lång tid har riktat mot män och jämställdhet är materialet hittills mer eller mindre utforskat och det är därför mycket välkommet att detta område blir föremål för en större studie. Syftet med avhandlingen är att ”analysera institutionaliseringen av statlig maskulinitetspolitik i Sverige” (7) under den aktuella tidsperioden. Järvklo vill visa vilken utveckling som har skett när det gäller statlig policy och idéer om män och jämställdhet. De fyra forskningsfrågor som avhandlingen undersöker är ”vilken diskursiv inramning frågorna om män och jämställdhet har haft”, ”hur frågan om män och

jämställdhet har politiserats”, ”hur frågan om män och jämställdhet har problematiserats” samt slutligen ”hur frågan formellt har institutionaliserats” (7). Frågeställningarna berör frågor om hur den samhällspolitiska idékontexten har omgärdat och fått betydelse för utredningarna och hur dessa har identifierat ett problem och vilka lösningar som har förts fram. Genom att följa hela denna process vill Järvklo visa hur frågan om män och jämställdhet har institutionaliserats och etablerats som ett policyområde.

Teoretiskt tar avhandlingen avstamp i teorier om institutionalisering och då särskilt feministisk nyinstitutionell teori som betonar betydelsen av kön i institutionaliseringsprocesser. En grundläggande teoretisk fråga är hur idéutveckling sker i relation till relevanta samhällspolitiska och vetenskapliga kontexter samt hur relationen mellan idéer och institutioner ser ut. Utifrån nyinstitutionell teori används två teoretiska begrepp, dels ”punctuated equilibrium model” (12), vilket innebär att utveckling sker genom ett brott mot tidigare utveckling, därpå följer en snabb förändring och sedan spårbundenhet, där politiken fortsätter på den inslagna vägen, samt ”incremental model” (12) där istället utvecklingen sker gradvis, genom ”stegvisa förändringar”. Ett viktigt begrepp här är ”formativa moment” (12), vilket syftar på de specifika händelser och tillfällen som leder till öppningar som utmanar tidigare föreställningar och ordningar och skapar möjligheter till förändring. Fokus i avhandlingen ligger även på aktörers betydelse för förändring och relationen mellan aktörer, strukturer, idéer och politiska förändringar. Järvklo utgår även från begreppet maskulinitetspolitik, vilket definieras som ”mobilisering i frågor som explicit rör maskulinitet och mäns plats i könsrelationer” (21). Begreppet maskulinitetspolitik har tidigare främst används för sociala rörelser försök till samhällelig förändring vad gäller män och maskulinitet, men Järvklo applicerar det här på statlig politik och menar att skillnaden består i att den statliga politiken upprättar formella och informella institutioner medan mansrörelser enbart upprättar informella institutioner, men att statlig politik samtidigt är mer trögrörlig eftersom den måste ”etablera politik i relation till befintliga institutionella ramverk” (24). Med Järvklos begrepp statlig maskulinitetspolitik ramas ett policyområde in, undersöks och analyseras. Vidare används Michael Messners beskrivning av hur maskulinitetspolitik rör sig runt en maskulinitetspolitisk terräng, vilken innehåller tre ”axlar”: mäns institutionella privilegier, kostnader eller priset män själva betalar samt skillnader och ojämlikheter mellan män (22). Teoretiskt tas även utgångspunkt i maskulinitetsteorier om hur mäns maktposition förutsätter underordnande av andra män och kvinnor och Järvklo refererar exempelvis till Raewyn Connells begrepp ”hegemonisk maskulinitet” som ett uttryck för ”kärnan i en ”genusordnande process” som ”legitimerar patriarkal makt” (20). Denna teori utvecklas dock inte i avhandlingen utan utgör snarare en utgångspunkt och istället är det främst

den institutionella teorin och olika aspekter av maskulinitetspolitik som har en central plats i avhandlingens analys.

Det undersökta materialet analyseras med vad Järvklo beskriver som en idéhistorisk kontextuell policyanalys och analysen av frågan om män och jämställdhet i statlig maskulinitetspolitik sker i fyra led: kontextualisering, politisering, problematisering och institutionalisering, vilka motsvarar avhandlingens fyra frågeställningar. Det material som studeras är material från statliga utredningar om män och jämställdhet, huvudsakligen 4 utredningar mellan 1983 och 2014. I viss mån analyseras även propositioner och betänkanden samt annat statligt material samt material som belyser den idéhistoriska kontexten såsom debattböcker, forskningslitteratur och mediematerial.

Avhandlingen och dess empiriska bidrag ger en viktig förståelse för jämställdhetspolitikens framväxt och utveckling, med särskilt fokus på män och jämställdhet. Resultatet visar att frågan om män och jämställdhet dels har vuxit fram som ett eget policyområde, dels har varit beroende av och formats även av den omgivande kontexten och de förändringar som skett i samhället i stort. Exempelvis har mansrörelser, feministiska rörelser och femokrater haft betydelse för hur frågan om män och jämställdhet har diagnosticerats och problematiserats samt vilka lösningar som har lyfts fram. Den statliga maskulinitetspolitiken har därmed i stort följt ideutvecklingen i samhället. Från ett fokus på könsrollsteoretiska förklaringar under 1980-talet, via särartsbiologi under 1990-talet och förklaringar baserade på teorier om könsmaktsordningen till genusteorier under 2000-talet har politikens problematisering gått hand i hand med samhällsdebatt och forskning. Samtidigt har de åtgärder som föreslagits inte förändrats nämnvärt. Kvoterad pappaledighet, mer kunskap och information, liksom arbete mot mäns våld mot kvinnor har uppreparade lyfts fram som centrala i arbetet med att få män att bli mer jämställda och delta i jämställdhetsarbetet. Förslagen har dock inte alltid lett till politiska reformer. Järvklos slutsats är att den statliga maskulinitetspolitiken har institutionaliserats genom dess många utredningar och förslag och att utvecklingen har präglats av både formativa moment och därefter spårbundenhet samt stegvisa förändringar. Järvklo menar samtidigt att institutionaliseringen är osäker, inte minst eftersom så få politiska förslag har sjösatts i praktiken.

Avhandlingen är intressant och välskriven och dess styrkor är flera. Dels har Järvklo utvecklat det han benämner som en ”idéhistorisk policyanalys”, vilket ska förstås som en analysmetod som förenar idéhistorisk kontextuell analys med policyanalys i form av problemrepresentationsanalys och som betonar idéer, kontexters och aktörers betydelse för utformandet av politik. Jag ser detta som en fruktbar metod som lyfter fram relationen mellan statlig politik, forskning och idéutveckling i samhället och en av avhandlingens viktiga bidrag är analysen av relationen mellan dessa olika led. Avhand-

lingen är systematiskt genomförd och språket är tydligt och lätt att följa. Avhandlingens styrka ligger även i analyserandet av de olika utredningarna, där författaren uppmärksammar nyanser i utformningar, belyser motstridigheter och relaterar dessa till olika kontexter och samhällsdebatter. Avhandlingen visar tydligt hur betydelsefulla olika samhällspolitiska idéer och debatter har varit för utredningarnas problemformuleringar och förståelse av frågan om män och jämställdhet, men avhandlingen visar också att politiken ibland inte bryr sig nämnvärt om de förslag på politiska reformer som ges, utan snarare tillsätter ännu en utredning.

Som alltid finns dock ett antal frågetecken i avhandlingen. En av dessa är vilka kontexter som har betonats och valts och hur det har gjorts. I de olika kapitlen ges kontexten olika tyngdpunkt och kapitlen är lite olika strukturerade gällande om analysen av aktuell utredning eller kontext kommer först. Exempelvis inleds kapitel 3 med en redogörelse för den mytopoetiska mansrörelse som formades i Sverige ungefär vid samma tidpunkt som arbetsgruppen om papporna, barnen och arbetslivet, ofta kallad regeringens ”pappagrupp”. Både den mytopoetiska mansrörelsen och pappagruppen var präglade av särartsbiologiska diskurser som var vanliga vid tiden, men det blir oklart varför den mytopoetiska mansrörelsen får så stort inflytande och vilka andra särartsbiologiska diskurser som influerade pappagruppen, särskilt som Järvklo nämner att pappagruppen själv inte explicit hänvisar till den mytopoetiska mansrörelsens företrädare i någon nämnvärd utsträckning. Kapitel 4 inleds istället med en diskussion om institutionaliseringen av frågan om män och jämställdhet efter pappagruppens arbete. Detta gör att den tidigare nämnda systematiken ibland bryts.

Vidare saknar jag en diskussion om jämställdhetspolitiken i allmänhet och vilken plats inom denna som utredningarna om män och jämställdhet har. Detta görs visserligen kort på slutet men hade gärna fått göras utförligare i avhandlingens inledning. Vilka övriga utredningar finns det som behandlar män och jämställdhet som en del av sitt uppdrag och fanns det ens andra utredningar som behandlade denna fråga? Här skulle en diskussion om huruvida maskulinitetspolitiken bör förstås som ett område vid sidan av jämställdhetspolitiken eller som en del av denna kunna bidra till att klargöra maskulinitetspolitikens ställning och relation till andra närliggande politikområden. Ett frågetecken gäller även vald tidsperiod för avhandlingen och då särskilt slutpunkten för avhandlingen. Det sista empiriska kapitlet behandlar den utredning om män och jämställdhet som tillsattes 2012 och gav ut ett betänkande 2014. Järvklo har valt att inte djupstudera denna utredning eftersom han själv var sekreterare för utredningen. Men utredningen finns ändå med och analyseras. Järvklo hade kunnat välja att antingen stanna vid projektet Män och jämställdhet som publicerade sin rapport 2002, eller helt enkelt valt att analysera 2014 års utredning på

samma sätt som de övriga, men samtidigt tydligt redovisat vad hans roll som sekreterare innebar för analysen. Som det är nu, är det lite oklart hur vi ska förstå denna analys och vilken tyngd den ska ges.

Ytterligare en invändning gäller det avslutande kapitlet där avhandlingens resultat sammanfattas och analyseras. I kapitlet diskuteras huruvida det har skett en institutionalisering av maskulinitetspolitiken eller ej samt om utvecklingen har skett genom stegvisa förändringar eller genom formativa moment med plötsliga förändringar och därefter spårbindenhet. Järvklo menar att det har skett en institutionalisering av maskulinitetspolitiken och att utvecklingen av politiken har skett både genom stegvis förändring och spårbindenhet. En sådan slutsats blir lite otydlig då det inte samtidigt kan ske både gradvisa förändringar och plötsliga brott med efterföljande spårbindenhet eftersom dessa två är varandras motsatser. Utvecklingen kan självfallet skifta mellan olika tider och inom olika områden, vilket hade kunnat tydliggöras och diskuteras. Om det verkligen har skett en institutionalisering kan även diskuteras. Även om det återkommande har gjorts utredningar om män och jämställdhet så är det ingenting som säger att det kommer att fortsätta göras. Järvklo nämner ju också att långt ifrån alla reformförslag har införlivats och en fråga är till exempel vad som har hänt sedan 2014 års utredning? Detta saknar jag en utförligare diskussion om i slutkapitlet. Slutligen hade avhandlingen tjänat på att rensat bort en del begrepp och teoretiska ingångar. Det blir många olika analysnivåer och teorier och flera teoretiska och metodologiska begrepp återkommer inte i avhandlingens analys och slutdiskussion. Jag saknar exempelvis en uppföljning och analys av inledningens beskrivning av maskulinitets teorier. Det finns många gyllene tillfällen i avhandlingen, där det blir tydligt hur maskulinitet konstrueras på en mängd olika sätt, till exempel Mona Sahlins tal om ”en riktig karl” (179) eller i talet om ”den mjukhårda mannen” (163), som hade kunnat tas tillvara. Järvklos syftet är visserligen inte att göra en analys av maskulinitetskonstruktioner i utredningarna, men kanske hade en analys av på vilka olika sätt maskulinitet konstrueras i utredningarna ändå kunnat kasta ytterligare ljus på utredningarnas problematisering av frågan om män och jämställdhet och de olika problematiseringar och lösningsförslag som utredningarna presenterar?

Trots dessa invändningar vill jag betona att det är en mycket läsvärd och tillförlitlig avhandling som behandlar ett stort och betydelsefullt material. Med begreppet statlig maskulinitetspolitik ringar Järvklo in och synliggör ett återkommande och viktigt policyområde och avhandlingen och dess resultat utgör ett viktigt bidrag till svensk politisk samtidshistoria. En styrka i avhandlingen är att Järvklo visar hur den politiska frågan om män och jämställdhet relaterar till olika samhällskontexter och vilka olika inramningar som frågor får beroende på vilka frågor som är aktuella i samhället

för tillfället och vilka aktörer som ingick i utredningarna (även om utvecklingen även kan gå åt andra hållet). I Arbetsgruppen om mansrollen var det forskare som ingick och remisser gick ut till en rad organisationer i civilsamhället, medan Pappagruppens utredning bestod av journalister och författare och inte en enda forskare. Utredningen baserades mycket på de deltagandes egna personliga åsikter och erfarenheter av att vara pappa. I projektet Män och jämställdhet var det en ensam utredare som även skrev rapporten själv. Forskare deltog i det initiala arbetet med att forma utredningen och rapporten bygger på forskning och samtida genusteorier. En referensgrupp formades bestående av bland annat journalister, politiker och en student, denna hade dock inget inflytande över den slutliga rapporten. I den senaste utredningen som ingår i avhandlingen ingick däremot en rad olika forskare. I denna var dock uppdraget att enbart göra en analys av mäns situation och utredningen hade inte i uppdrag att ge förslag på reformer.

Två resultat i avhandlingen vill jag till sist lyfta fram som särskilt intressanta. Det första är det faktum att de fyra olika utredningar som Järvklo analyserar har tillsats av olika regeringar med olika politiska ideologier och utredarna har också haft olika ideologiska utgångspunkter vad gäller synen på män, maskulinitet och kön/genus, där pappagruppen kanske mest avviker från de andra med sin tydligt särartsbiologiska ståndpunkt. Trots detta har alla fyra utredningar lanserat ungefär samma förslag till politiska reformer, dock har få förslag genomförts och varje ny regering har i stället snarare tillsatt ännu en utredning.

Det andra är att avhandlingen visar att frågan om män och jämställdhet upprepar sig utretts av olika arbetsgrupper och i olika utredningar och sedan tidigt 1980-tal har frågan om män och jämställdhet formerats som ett statligt policyområde. Trots att frågan om män och jämställdhet alltså länge har funnits på olika regeringars bord har idéer om att män och mäns situation inte beaktas inom jämställdhetspolitiken regelbundet upprepats av olika debattörer i samhället. Dessa har återkommande för fram åsikter om att män och jämställdhet är något som det sällan pratas om, att jämställdhet bara handlar om kvinnor eller att frågan om män och manlighet är eftersatt. Avhandlingen visar med all tydlighet att så helt enkelt inte är fallet.

Helena Hill

Södertörns högskola

Den bortglömda socialgruppsindelningen

Carl-Filip Smedberg: *Klassriket. Socialgruppsindelningen som skillnadsteknologi under 1900-talet*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2022. ISBN 978-91-513-1562-1, hft.

Föreställningen att en utveckling mot klassutjämning och förändrad maktbalans mellan identiteterna arbetarklass, medelklass och överklass präglade Sverige långt fram på nittonhundratalet är onekligen brett förankrad hos historiker så väl som allmänhet. De tre kategoriernas grundmurade förankring är förstås ett utslag av att berättelsen om det moderna industrisamhällets framväxt varit så dominerande. Det är emellertid lätt att glömma att detta narrativ färgats av vissa historiska aktörer och att det kan ha funnits andra samtida sätt att dela in samhället. Just denna brist i historieskrivningen är utgångspunkten för Carl-Filip Smedbergs doktorsavhandling i idéhistoria: studieobjektet är den så kallade socialgruppsindelningen och syftet är att historisera detta indelningssystem, ”de dynamiska processer i vilka den bidrog till att både skapa gemenskaper och upprätta skillnader inom befolkningen”. (18)

Smedberg har skrivit en sammanläggningsavhandling, vilket sällan förekommit inom idéhistoria. Fyra publicerade artiklar binds samman genom en inledande kapp. Några övergripande frågeställningar för hela avhandlingen formuleras inte, men väl för kappan, nämligen: ”hur socialgruppsindelningen användes av kunskapsproducerande aktörer samt hur dess mediala liv involverade olika former av meningsskapande.” De fyra artiklarnas funktion ska sedan vara att mer djupgående klarlägga hur ”nya konceptualiseringar” genom socialgruppsindelningen utkristalliserade sig i anslutning till ”fyra kunskapsobjekt” (18), närmare bestämt väljaren (1911–1940), konsumenten (1930–1960), opinionen (1941–1960) samt studenten (1945–1960). Som en svans bakefter riktas också fokus mot ett helt annat indelningssystem, utifrån en ny kategori: låginkomsttagaren.

Till sin hjälp har Smedberg två teoretiska verktyg. Det första är hans egna *skillnadsteknologier*: ”ett begrepp som här avser olika sätt att föreställa sig och studera en given befolkning genom att dela upp den i grupper.” (18) Det andra är *mediering*, som enligt hans definition betecknar ”hur något representeras och uttrycks i medieformat – exempelvis som statistik, bilder eller tablåer – och i medier, i detta fall främst dagspress och veckotidningar”. (19) Smedberg länkar samman de två verktygen genom att reservera skillnadsteknologi för undersökningen av de statistiska kunskapsproducenternas tillämpning av socialgruppstaxonomin, medan mediering ska fånga hur förståelsen av taxonomin transformerades när olika medier populariserade den för den bredare allmänheten.

Smedberg lutar sig mot flera viktiga forskningstraditioner. Till att börja med Benedict Andersons efterföljare som visat att även produktionen av statistik bidragit till konstruktionen av nationella föreställda gemenskaper (imagined communities). Andra utgångspunkter är forskning om statistisk kategorisering av befolkningar i rasgrupper, liksom Michel Foucaults biopolitiska studier av hur statistiken frambringade hela nya fält att reglera politiskt, såsom reproduktion och folkhälsa. Istället för att undersöka de sociala indelningssystemen som uttryck för vissa idéer avser han att ta fasta på de produktiva dragen hos desamma, alltså hur de påverkar människors och institutioners tänkande och handlande. Inspirerad av STS-forskningen vill han därtill kartlägga hur de rör sig mellan olika kontexter. Det blir en ”socialgruppsindelningens ’objektbiografi’” (21). Genom att rikta blicken mot hur bruket av sociala indelningssystem format samhällsvetenskapen vill han också lämna ett bidrag till forskningen om densamma.

Ytterligare ett fält som anknyter till avhandlingen är den historiska forskningen om klassformering. Här ansluter han sig till samma tradition som jag själv tillhör som utifrån ett socialkonstruktivistiskt perspektiv kritiserat den traditionella marxistiska förståelsen av klass, som något förutbestämt av industrisamhällets materiella struktur. ”I linje med detta förstår jag”, skriver han, ”klass som en klassifikatorisk praktik, utförda av aktörer i särskilda syften och med specifika effekter.” (25)

Smedberg är intresserad av de områden där socialgruppsindelningen haft störst betydelse och identifierar dem till stor del med hjälp av Kungliga bibliotekets (KB) digitala databas över svenska dagstidningar genom ett slags snöbollsmetod, som leder vidare till nya sammanhang och materialtyper. För att täcka upp för den socialdemokratiska pressen, som i ringa utsträckning är digitaliserad, har han läst tidskriften *Tiden* 1908–2000. En andra, central källa har varit de statliga utredningarna. Därutöver har Smedberg gått igenom politiska tidskrifter, vetenskapliga och branschspecifika facktidskrifter och statistiska publikationer. Slutligen tillkommer vissa TV-program och utställningsmaterial.

De empiriska artiklarna disponeras i fallande publiceringsordning. Syftet med den första, ”Klassriket: Klasskunskaper i den svenska partipolitiska sfären, 1911–1940” (*Historisk Tidskrift* 2022), är ”att undersöka klasstatistik i partipolitiska överväganden åren 1911–1940, inte som följande en för oss given klasstruktur, utan som något som historiskt måste förklaras och analyseras”. (186/86) Utgångspunkten är SCB:s grundande av socialgruppsindelningen i samband med andrakammarvalet 1911, då rösträtten utvidgats och ett behov urskilts att söka klarhet i vilket utslag denna fått inom olika befolkningslager. 23 yrkesgrupper fördelades på de tre kategorierna ”den högre klassen” (grupp 1), ”medelklassen” (grupp 2) och ”kroppsarbetarnas klass” (grupp 3). Sorteringsprinciperna var dock luddiga; de angavs som ”sociala”, inte tekniska eller ekonomiska. (197/97)

Smedberg visar hur socialgruppsindelningen tidigt, trots kritiska invändningar, blev viktig för samtliga partier för att identifiera potentiella väljargrupper. För socialdemokraterna var den lätt att överföra till partiets klassindelning, där den egna väljargruppen var den numerärt överlägsna grupp 3, även om Rickard Sandler kritiserade dess statiskhet och justerade den så att den bättre skulle spegla konflikten mellan olika klassintressen. Högerns ideologer tog den istället till intäkt för att befolkningen var splittrad i olika yrken och geografiska tillhörigheter som möjliggjorde nya allianser till stöd för partiets intressen, medan liberala politiker förhöll sig mer skeptiska i teorin om än inte i praktiken. Överhuvudtaget blir det tydligt att klasstatistiken hade ett inflytande på den svenska politiken som inte synliggjorts i tidigare forskning. Klass formades genom en dynamisk kunskapsproduktion, där kunskap cirkulerade och utnyttjades för olika syften i olika sammanhang av olika aktörer. Samtidigt blev klass till något mer precist och avgränsat som kunde kalkyleras fram.

I den andra artikeln, ”En marknad för klass: Marknads- och opinionsundersökningar som skillnadsmaskiner 1930–1960” (*Lychnos* 2021), är syftet ”att utforska kommersiella och mediala projekt att konstruera kunskap om klass, cirka 1930–1960”. (91/115) Här kan Smedberg visa hur valstatistikens socialgruppsindelning migrerade till den kommersiella sektorn genom tidskriften *Affärsekonomi* och en av dess förgrundsgestalter, professorn i företagsekonomi Gerhard Törnqvist, som tog den till utgångspunkt för att utforma marknadsundersökningar av konsumenters köpvanor. Denna metod utnyttjades så småningom av pressen för att kartlägga läsekretsarnas konsumtionsmönster och maximera annonsintäkterna. I början av 1940-talet kom den till användning när reklamaren Sven O. Blomquist startade det svenska Gallup-institutet. På uppdrag av en mängd svenska dagstidningar, producerade institutet opinionsundersökningar av ett ”miniatyr-Sverige” (101/125), som bland annat representerade landets socialgrupper. Så kunde läsarna av *DN* och *Vi* lära känna socialgruppernas preferenser i fråga om så skilda ting som dödsstraff, vaccinering, homeopati, alkohol, tvångsarbete under kriget, nordiskt samarbete och kyrkobesök. Långt efter att Gallup-institutet lagts ner, under det alltmer radikala 1960-talet, fortsatte dagspressen att intressera sig för socialgrupperna ur ett mer kritiskt perspektiv i reportage som skulle blotta klasssamhällets orättvisor. Sammantaget visar Smedberg hur aktörer inom vetenskap, administration och näringsliv lånade metoder och mediala framställningsformer och utbytte kunskap om klass mellan varandra.

Den tredje artikeln, ”Klass i begåvningsreservens tidevarv: Taxonomiska konflikter inom och genom svensk utbildningsforskning, ca 1945–1960” (*Nordic Journal of Educational History* 2021), har syftet att ”analysera klasskategoriernas roll inom svensk utbildningsforskning under efterkrigstid”.

(61/143) Vi får stifta bekantskap bland annat med den socialdemokratiska politikern Ragnar Edenman som i en statlig utredning 1948 använde begreppet begåvningsreserv för att synliggöra den stora andelen av intelligenta ungdomar inom socialgrupp 3 som inte utnyttjades till sin fulla potential och för samhällets bästa. I sin undersökning av den utbildningspolitiska debatten om begåvningsreserven visar Smedberg att konservativa debattörer ifrågasatte dess existens liksom den överklasstämpel som behäftade den privilegierade socialgrupp 1. Snarare hade akademikerna degraderats till en ekonomiskt utsatt medelklass. Inom socialdemokratin, å sin sida, präglades diskussionen av ambivalens. Att flera arbetarbarn fick tillträde till högre utbildning sågs inte enbart som en rättvisefråga, utan också som ett problem eftersom det riskerade att dränera den egna klassen på intelligens och sänka statusen för de manuella yrken som fanns kvar inom socialgrupp 3.

I den sista artikeln, ”Låginkomsttagarna: Expertis, politik och mediering i formandet av en ny kategori omkring 1968” (*Scandia* 2018), applicerar Smedberg två frågor på den nya kategorin låginkomsttagaren: ”Hur ska skärningspunkterna mellan politik, medier och samhällsexpertis under 1960-talet förstås och hur uppkommer och skapas sociala kategorier under modern tid?” (62/166) Navet i undersökningen är den så kallade låginkomstutredningen som tillsattes 1965, och som populariserades i press och TV av sin huvudsekreterare, socialdemokraten och före detta LO-ekonomen Per Holmberg. Definitionen av låginkomsttagaren framstod i utredningens betänkanden som tämligen diffus. I ett av betänkandena slogs dock fast att lågutbildade, såväl som ogifta, studenter, pensionärer och jordbrukare, i viss mån var de mest framträdande. En koppling gjordes även till kön (kvinnor) och utbildningsgrad. Enligt Smedberg, psykologiserade Holmberg låginkomsttagarna som ”cyniska och apatiska” och i behov av politisk radikaliserings, medan höginkomsttagarna på sitt håll sades ha bristande benägenhet att visa ”ömhet” samt ett fattigt ”inre liv”. (67/171) På så vis var samhället kluvet i två mot varandra stående klasser. Trots, eller kanske just tack vare, sin luddighet fick kategorin låginkomsttagare stort medialt genomslag i reportage och på ledarsidor som gjorde anspråk på att representera den. De människor som föll under kategorin tog den till sig och argumenterade i insändare i såväl politisk radikal som konservativ riktning. Många var de som gjorde anspråk på att vara låginkomsttagare: studenter, företagare, kulturarbetare – och den moderata partiledaren Gösta Bohman.

Som nu framgått visar Smedberg genomgående hur beständig och produktiv socialgruppsindelningen var, trots den ständiga kritiken. I kappan urskiljer han ett antal förklaringar till detta övergripande resultat. För det första föreföll den mångsidig och möjlig att tillämpa för olika mål inom skiftande områden så som partipolitik, marknadsföring, vetenskap och

välfärdssamhälle. För det andra var den användbar för historiska aktörer som ville producera kunskap om den samhällsstruktur som både delade in och band samman samhällsmedborgarna, liksom om vilka problem som fanns i samhället och hur de kunde lösas. För det tredje spelade det stor roll att taxonomin redan fanns och hade använts och därför kunde utgöra utgångspunkt för jämförelser. Och för det fjärde var dess enkelhet en klar styrka; den var inte svår att använda och lätt att popularisera.

Socialgruppsindelningens behandling i pressen ägnas också en mindre empirisk undersökning mot slutet av kappan. På 1940- och 50-talen ansåg rikstidningarnas ledarsidor att en finare fördelning i yrkesgrupper hade ersatt de stora klasserna. Men taxonomin kunde också tolkas, som av poeten Göran Palm 1968, som socialdemokratins verktyg för en mystifierande, idylliserande och avpolitiserande folkhemsretorik som skylde verkliga orättvisor. Utanför ledarsidorna använde, paradoxalt nog, journalisterna själva taxonomin och skapade egen statistisk kunskap för att underhålla och informera. Olika debattörer, däribland forskare, försökte också, gärna med hjälp av humor, fostra läsekretsen till reflektion över det sociala kategoriserandet. Samtidigt deltog läsarna och krävde politisk förändring, ömsom genom att synliggöra den egna gruppen som politiskt subjekt, ömsom genom att ifrågasätta kategoriserandets odemokratiska dimension. Socialgruppsindelningen väckte känslor.

Samtliga artiklar i avhandlingen har redan publicerats, och således genomgått granskning, vilket gör att det inte finns mycket att anmärka på vad det gäller språk, akribi och vetenskaplig vederhäftighet. Det rör sig om väl-skrivna och mogna texter. Däremot finns mer att säga om kappan. Denna har en något förvirrande och otydlig disposition. Såväl den första delen, som är en kompilation av artiklarnas resultat, som den andra delen, undersökningen av socialgrupperingarnas behandling i pressen, innehåller var för sig diskussioner av teori och tidigare forskning. Därefter behandlas det nya indelningssystemet utifrån låginkomsttagaren, och inte förrän mot kappans slut introduceras metod och källmaterial. Avsaknaden av vägledande rubriker bidrar ytterligare till svårigheten att identifiera avhandlingens utgångspunkter i fråga om syfte, frågeställningar, forskningsläge och teori. Genom valet att inte formulera övergripande frågeställningar för hela avhandlingen blir kappan överhuvudtaget mer av en sammanfattning av studierna än en fördjupad analys av vad som händer när blicken höjs och de ställs bredvid varandra.

Samtidigt fungerar den tematiska strukturen utifrån de fyra kunskapsobjekten väl som en integrerande pedagogisk logik för de olika delstudierna. Smedbergs empiriska arbete präglas därtill av noggrannhet och uppfinningsrikedom för att kompensera för luckor. Med utgångspunkt i det egna begreppet skillnadstekniker och inspirerad av det kunskapshistoriska cirku-

lationsbegreppet lyckas han med stor analytisk skicklighet utkristallisera olika mönster och samband ifråga om socialgruppsindelningens ursprung och spridningsvägar.

Ställningstagandet att göra en boskillnad mellan själva kunskapsproduktionen och dess mediering ställer jag mig dock frågande till. (Mass)medierna riskerar därmed att ses som särskilda kunskapsproducenter, vilket de bara delvis är. För att återknyta till Pierre Bourdieus klassiska text, ”The political field, the social science field, and the journalistic field” (2005) framstår journalistikens fält som öppet inför andra fält så som akademins och politikens, vars aktörer tar plats på den journalistiska arenan. Här krävs en maktanalys av vilka möjligheter, intressen och drivkrafter journalistiken/medierna har att ge röst åt vissa individer på bekostnad av andra samt att skildra socialgrupper på specifika sätt. Eftersom Smedberg inte gör så stort nummer av hur själva medieformen påverkar innehållet är det tveksamt om han i detta sammanhang har särskilt mycket nytta av medieringsbegreppet. Påpekas bör också att alla källor, även statliga utredningar, är medier, för vilka presentationsformatet styr innehållet. Att utgå från att det handlar om kunskaps-cirkulation mellan olika arenor hade således varit fullt tillräckligt.

I detta vidare perspektiv saknar jag en diskussion om de arenor Smedberg valt att inte undersöka – stadsplanering, kulturpolitik, vård och omsorg eller kriminalitet, för att nämna några möjliga. Samtidigt må det vara hänt eftersom hans ärende inte är ”att skriva klassbegreppens totala historia i Sverige”. (26) Kanske överbetonar han även socialgruppsindelningens betydelse i förhållande till de traditionella kategorierna arbetarklass, medelklass och överklass, som var och en ger betydligt fler nedslag i KB:s tidningsdatabas.

Likafullt är det en nydanande forskningsinsats av Smedberg att identifiera ett empiriskt fenomen och forskningsområde som till stor del negligerats av den synnerligen omfattande forskningen om klass och om den svenska välfärdsstaten. Just därför hade jag önskat att han dragit större växlar på sitt resultat. Avhandlingens titel ”Klassriket” ger en aning om en sådan, oförlöst, ansats. Den kan tolkas som ett statement om ett samhälle besatt av klass, och detta i en tid som annars beskrivits som präglad av den klassnivellerande välfärdsstatens framväxt. Frågan infinner sig onekligen, om det finns ett dolt narrativ här? Utifrån en övergripande problemformulering för hela avhandlingen hade Smedberg kunnat ställa socialgruppsindelningen i relief mot traditionella klassbegrepp och med hjälp av den rika teoribildningen om klass hade han kunnat sortera och diskutera de olika klassifikationssystemen, deras upphov, historiska villkor och effekter.

Måhända är det ett för högt ställt krav på en doktorsavhandling. Redan genom att lyfta fram socialgruppsindelningen i ljuset och följa den från dess grundande till dess tynande död, synliggör han en bortglömd föreställnings-

värld med stort inflytandet på samhället, från de statliga institutionerna till den lilla människan. Det är i sig en pionjärinsats som Smedberg förhoppningsvis kommer att bygga vidare på i framtiden.

Ulrika Holgersson

Lunds universitet

Svensk vegetarianism som modernitetens prisma

Marie Jonsson: *Vad vilja vegetarianerna? En undersökning av den svenska vegetarismen 1900–1935*. Huddinge: Södertörns högskola, 2022. 213 s. ISBN 9789189504158, hft.

Marie Jonssons avhandling är en undersökning av den svenska vegetarismen (eller *vegetarismen*, med dåtidens term) 1900–1935. Närmare bestämt fokuserar Jonsson på den svenska vegetariska föreningen (SVF) som grundades 1903 med Johan Lindström Saxon som förgrundsgestalt. Under andra hälften av 1800-talet hade vegetariska rörelser börjat växa fram i Europa och USA, med termen ”naturenlig” som vägledande princip. Att vara vegetarian i det tidiga 1900-talets Sverige handlade inte bara om att äta köttfri kost utan inrymde en hel livsideologi, där målet var att leva så som Gud och naturen skapat människan. Den svenska vegetariska föreningen var enligt Jonsson del i en större internationell livsreformrörelse som strävade efter maximal hälsa hos såväl individ som samhälle. En utgångspunkt var just att individens hälsa var central för ett välfungerande samhälle och att individen själv måste ta hand om sig, det räckte inte med sociala reformer. Begreppet *Lebensreform* myntades i Tyskland på 1890-talet och blev en samlingsterm för olika rörelser för naturläkekonst, nykterhet, nudism, koloniliv, vaccinnmotstånd och så vidare. Gemensamt var att de kritiserade industrialiseringens och urbaniseringens skadliga effekter. Jonsson ser livsreformrörelsen som ett resultat av samhällets modernisering och har som central tes att den svenska vegetariska föreningen var ett uttryck för det moderna samhälle som växte fram under sent 1800- och tidigt 1900-tal.

Utifrån denna tes formulerar Jonsson avsikten med avhandlingen, nämligen att ”studera hur rörelsen handlade i en tid då sociala rörelser började formeras och samla människor i nya gemenskaper, reella som föreställda” (19). Andra målsättningar är att studera legitimitets- och identitetsskapande i den vegetariska rörelsen utifrån samtida föreställningar om djur, natur och samhälle samt att undersöka hur den svenska vegetarianismen

kan analyseras utifrån en teoretisk problematisering av modernitet, biopolitik och hygienism. Syftet med avhandlingen är att ”studera det som specifikt karaktäriserade det tidiga 1900-talets svenska vegetariska rörelse och hur detta uttrycktes av SVF, dess ordförande Saxon och personer kopplade till föreningen” (19). Genom att fokusera på de mest centrala beståndsdelarna i vegetarianismen vill Jonsson se hur föreningen skilde ut sig i relation till närliggande rörelser. För att närma sig denna fråga studeras förhållandet till kost, vad som ansågs korrekt att äta och varför. Jonsson väljer medvetet bort andra livsreformfrågor som SVF engagerade sig i, som vaccinnmotstånd, sol- och luftbad och reformklädsel.

I ett frågekluster listar Jonsson fem områden som hon ska titta närmare på. Det handlar för det första om hur den naturenliga kosten beskrevs och legitimerades. Den andra frågan rör hur SVF organiserades, vilka nationella och internationella samarbeten som fanns. Det tredje området rör vegetarianismens relation till vetenskap och hur vetenskapliga belägg användes för att motivera valet av kost. För det fjärde ska kvinnors och mäns olika roller i den vegetariska rörelsen undersökas för att se hur de förhöll sig till samtidens genusnormer. Och slutligen handlar det om vilka etiska och religiösa argument som användes för att legitimera och skapa en kollektiv identitet för medlemmarna.

Jonsson motiverar avhandlingens tidsmässiga avgränsning med att föreningen grundades 1903 och att Johan Lindström Saxon avled 1935. Föreningen var oupplösligt förbunden med honom, i egenskap av grundare, styrelseordförande, redaktör för medlemstidningen *Vegetarianen* och spindeln i nätet i både nationella och internationella sammanhang. Hon understryker dock att avhandlingen inte är en biografi över Saxon, det är idéströmningar som står i fokus. Avhandlingens källmaterial består huvudsakligen av SVF:s medlemstidning *Vegetarianen*, vars innehåll var en salig blandning av nyhetsnotiser, reportage, personporträtt, vetenskapliga texter och reklam, och kompletteras av andra texter som föreningen gav ut samt skrifter av Saxon och ett antal vegetariska kokböcker.

Jonsson beskriver sin metod som textanalys med bakgrund i den hermeneutiska tolkningsläran. Efter att ha sonderat vilka källor som finns gällande SVF och den svenska vegetarianismen har hon gjort nedslag i medlemstidningen *Vegetarianen* vid tre olika tidpunkter. Hur Jonsson fortsatt att arbeta med materialet efter den översiktliga genomgången framgår inte. Däremot ställer hon upp fyra områden som hon i källbearbetningen har identifierat som centrala i forandet och förståelsen av vegetarianismen, nämligen det internationella, religion, genus och den ambivalenta positionen mellan modernitet och modernitetskritik.

Modernitet utgör avhandlingens övergripande teoretiska perspektiv. Med hänvisning till Marshall Berman problematiserar Jonsson det moderna

samhällets inneboende ambivalens: att moderniseringen födde sin egen kritik, att nya värderingar i sin tur möjliggjorde ett ifrågasättande och en förhoppning om att *framtidens* modernitet skulle fungera bättre. Utifrån Reinhart Koselleck vill Jonsson vidare använda begreppsparen *erfarenhetsrum* och *förväntningshorisont*. Jonsson vill undersöka hur den vegetariska rörelsen använde historien för att legitimera sin livshållning, samtidigt som den skulle vara modern och framåtblickande.

En annan modernitetsaspekt är biopolitik och hygienism, där Jonsson främst är inspirerad av den tyska historikern Corinna Treitel som menar att biopolitik måste förstås som en decentraliserad process, inte ett resultat av statliga politiska initiativ för att kontrollera befolkningens hälsa. Som en tredje aspekt diskuteras genus och slutligen vill Jonsson fokusera på legitimitetsskapande och kollektiv identitet som en del av moderniteten. Här anknyter hon till Max Webers teori kring legitimitetsskapande.

Utifrån tidigare forskning menar Jonsson att den tidiga vegetarianismen var en heterogen rörelse där motiven för att inte äta kött kunde vara etiska, religiösa, hälsobaserade, politiska eller ekonomiska och där målsättningen kunde vara alltifrån att individen ville leva sundare till en större samhällsreform med jämställdhet, socialism och avskaffande av slaveri. Hon presenterar också det hon anser är nytt med hennes studie i en svensk kontext: att hon använder ett större källmaterial, fokuserar mer på de internationella kontakterna och går närmare in på föreningens kristna referensramar.

Den empiriska studien är tematiskt disponerad och består av fyra större kapitel. I ”Organisation och aktivism” undersöker Jonsson hur SVF organiserades runt om i Sverige, vilka aktiviteter som föreningen arrangerade samt de samarbeten som SVF hade med vegetariska föreningar i andra länder. Hon utreder förbindelsen till den amerikanske läkaren och sjundedagsadventisten John Harvey Kellogg som grundat Battle Creek Sanatorium i USA, ett hälsohem som också producerade och exporterade vegetariska livsmedel. Kapitlet ”Maten på bordet” är enligt Jonsson själv avhandlingens mittpunkt. Här analyseras framför allt föreställningar kring naturenlig kost, hur kokböckerna förhöll sig till dessa ideal samt hur vetenskap användes för att legitimera ett vegetariskt levnadssätt. I kapitlet ”Religion och vegetarism” är avsikten att visa att religion var en central aspekt när SVF skulle legitimera en vegetarisk livsstil. Jonsson vill undersöka dels vilka kristna motiv som framfördes för att äta vegetariskt, dels den kristna bakgrund som många aktiva medlemmar hade. Det sista empiriska kapitlet ”Människan bland djuren” behandlar olika aspekter av relationen människa-djur.

Som ett centralt resultat i avhandlingen lyfter Jonsson fram SVF:s självförståelse; att man var den egentliga kärnan inom en rad besläktade livsreformrörelser. Andra viktiga resultat hon framhåller är att dåtidens definition av vegetarisk kost inte överensstämmer med hur det definieras idag, att

de biopolitiska och hygienistiska inslag som fanns inte var påbud från överheten utan växte fram som individuella praktiker inom rörelsen, att det fanns omfattande internationella kontakter, att vetenskapliga argument hade stor tyngd, inte minst genom nya naturvetenskapliga rön som evolutionsläran och näringsläran, samt att religion kom att spela en fortsatt viktig roll in på 1900-talet, i motsats till vad en del tidigare forskning påstått.

Jonsson vill vidare nyansera Kosellecks teori om modernitetens temporalitet. Det fanns visserligen en tydlig framstegstanke inom SVF men samtidigt användes det förflutna för att legitimera ett mer ursprungligt sätt att leva. Jonsson diskuterar också hur de religiöst och vetenskapligt motiverade återblickarna till människans ursprung var ett sätt för rörelsen att vinna legitimitet genom traditionell auktoritet, i Webers mening. Slutligen framhåller Jonsson den nya kunskap som avhandlingen bidrar med, nämligen hur präglad rörelsen var av det samhälle där den uppstod. På så vis blir den ett prisma för moderniteten. Genom att studera en liten rörelse ser man tidens centrala frågor ur ett bredare perspektiv än om man bara tittar på statlig politisk nivå.

En av de största förtjänsterna med Jonssons avhandling är att den väcker tankar. Ur empirin löper ett flätverk av trådar som utmynnar i ständigt nya reflektioner över hur olika fenomen kan förstås, både i relation till den historiska kontexten och till vår egen tid. Det vittnar om ett ämne som engagerar och som har potential att ge kunskap på flera plan. Avhandlingen är också föredömligt rak och tillgänglig. Jonsson förhåller sig ödmjukt men självständigt till tidigare forskning och hennes resultat kan såväl bekräfta som nyansera forskningsläget, inte minst vad gäller internationaliseringens roll i den vegetariska rörelsen.

En kritisk anmärkning gäller avhandlingens frågeställning och syfte. I inledningen presenteras avsikter, en tes, ett syfte och ett frågekluster. Denna överdimensionerade uppställning leder till otydlighet kring vad som ska undersökas – är det svensk vegetarianism, är det SVF eller är det svensk vegetarianism *genom* SVF? Det större målet med avhandlingen – att använda vegetarianismen som prisma för att skapa kunskap om det moderna samhället – presenteras först i avhandlingens avslutande kapitel men hade med fördel kunnat placeras i inledningen. Här framstår plötsligt moderniteten som det främsta undersökningsobjektet, vilket leder till frågan om prisma lika gärna kunde varit ett annat.

Större tydlighet hade också vunnits om underfrågor och urval hade diskuterats mer ingående. Läsaren undrar exempelvis hur vegetarianismen såg ut utanför SVF, om det ens fanns en sådan. Och varför genus är relevant att studera men inte klass. Och varför just vetenskapliga och religiösa argument för vegetarianism ska studeras men inga andra. Och på vilka grunder urvalet av relevanta livsreformrörelser har gjorts; i den empiriska undersökningen

är det främst nykterhetsrörelsen, djurskyddsrörelsen och fredsrörelsen som tas upp medan naturläkekonst, reformklädsel och andra hälsokurer inte diskuteras. En mer distinkt huvudfråga hade sannolikt underlättat att motivera urval och underfrågor.

Avhandlingens syfte formuleras som att studera det som karaktäriserade det tidiga 1900-talets vegetariska rörelse. Att sätta själva *studiet* som syfte blir dock missledande. Här förväxlas forskningens praktik med dess mål. En akademisk undersökning leder fram till ett resultat och detta resultat – och dess vidare implikationer – är syftet. Om undersökningen är svaret på frågan *Vad?* är syftet svaret på frågan *Varför?*. Varför ska detta studeras, varför är det viktigt? Först i avhandlingens avslutning presenterar Jonsson vad som kan kallas ett syfte – att använda vegetarianismen som prisma för att ge en mer komplex bild av det moderna Sverige.

Teoretiskt är avhandlingen ambitiös, med problematisering av en rad olika fält, men tidvis tenderar appliceringen att bli förenklad. Kosellecks temporalitetsteori bidrar förvisso till en intressant diskussion av hur SVF balanserade mellan det förgångna och framtiden men när Jonsson lyfter specifika exempel ur källmaterialet och utvärderar om dessa överensstämmer med Kosellecks teori eller inte (67–68, 82, 192–193) blir det för schematiskt. En övergripande samhällsteori kan naturligtvis provas empiriskt men inte enkelt verifieras eller falsifieras utifrån enstaka exempel. Det är också tveksamt om det går att förena Kosellecks teori om modernitetens brott mellan erfarenhetsrum och förväntningshorisont med Webers teori om traditionell auktoritet som ett sätt att skapa legitimitet.

Den empiriska undersökningen är genomgående intressant, med ett rikt och varierat källmaterial och sakliga analyser. Jonsson skärskådar SVF från en mångfald infallsvinklar och frågeställningar. Samtidigt som detta ger just den breda och komplexa bild som Jonsson eftersträvar – och som är en av poängerna med avhandlingen – uppstår en viss rörighet när så många ämnen behandlas, ibland parallellt, ibland med tvära kast, ibland med många upprepningar av samma information. En tydligare frågeställning hade förmodligen gett en klarare struktur med färre överlappningar och hastiga ämnesbyten.

Avhandlingen skulle också vunnit på en grundligare contextualisering. För att förstå den svenska vegetarianismens roll i samtiden hade det varit värdefullt att få veta mer om dess förhistoria och om föreningens grundande och målsättningar. För att svara på en av avhandlingens huvudfrågor, hur föreningen försökte legitimera sig både inåt och utåt, hade det behövts kunskap om vilken status SVF och vegetarianismen hade i samtiden. Även livsreformrörelserna behandlas för summariskt. Hur definierades egentligen dessa rörelser? Vilka var de, vilka frågor engagerade dem? Klassaspekten hade också behövt utredas. Det nämns att den vegetariska rörelsen skilde ut

sig bland reformrörelserna genom att främst attrahera medel- och överklassmen vad innebar detta för verksamheten? Den religiösa och vetenskapliga kontexten – så central för SVF – finns visserligen med men kunde ha utvecklats för att fånga nyanser och mångtydighet.

Avhandlingen har flera intressanta resultat som ger konkretion åt den stora samhällsomvandling som präglade det tidiga 1900-talets Sverige. Jonssons föresats att använda SVF som prisma för moderniteten fungerar på så sätt väl, inte minst för att belysa relationen mellan tro och vetenskap, betydelsen av internationella kontakter samt ambivalensen mellan civilisationskritik och framstegstanke. Det är också ett tänkvärt resultat att den vegetariska rörelsen förstod sig som kärnan i en större kontext av livsreformrörelser, även om påståendet att de andra rörelserna inte hade samma upplevelse av gemensam agenda känns tveksamt när dessa rörelser inte studerats i avhandlingen.

Slutligen måste understrykas att Jonssons avhandling, trots de brister som påpekats, ger ett viktigt bidrag både till forskningsfältet och till den nutida samhällsdebatten. Avhandlingens mångsidiga tematik erbjuder en lång rad uppenbara och fascinerande kopplingar till vår egen tid. Jonsson är själv för blygsam för att framhålla denna värdefulla tillgång men kunde gärna ha gjort det. Bara två exempel:

Jonsson ser SVF som ett uttryck för det tidiga 1900-talets hygienism och biopolitik. Men vilka biopolitiska projekt finns idag och hur tar de sig uttryck? Utbudet av böcker och bloggar om hur man äter sig smart eller frisk eller lycklig flödar över och inte sällan hyllas, såsom inom SVF, en ursprunglig ”rätt” kosthållning. Frågan är vilka moraliska imperativ som finns idag och vilka ideal som styr vårt förhållande till kost i allmänhet och köttätande i synnerhet. Hur ser relationen mellan individens nytta och samhällsnyttan ut? Den diakrona studien kan sätta vår tids hälsoideal i kritisk belysning.

Vetenskapens betydelse är också en dagsaktuell fråga. Jonsson visar att religiösa och vetenskapliga argument kunde samexistera ganska problemfritt inom vegetarianismen men att vetenskapliga argument med tiden fick större tyngd (102, 190). Detta är relevant att understryka med tanke på den polarisering som finns idag vad gäller vetenskaplig kunskap. Under tidigt 1900-tal fanns förvisso konflikter om hur kunskap skulle definieras och utvinnas men även alternativa rörelser, som vegetarianismen i någon mening kan räknas till, hänvisade till vetenskapliga fakta för att legitimera sin världsbild. Man kunde ifrågasätta den moderna naturvetenskapen för dess inskränkta kunskapsyn men inte vetenskaplig kunskap som sådan: Jonsson skriver att vetenskapen i själva verket användes som vapen mellan förespråkare för kött och för vegetarisk kost (102). Vad betyder dagens splittrade kunskapsklimat för en rörelse som vegetarianismen?

Att jag saknar dialog med samtiden i Jonssons avhandling är på sätt och

vis ett kvalitetskriterium – det visar att studien är angelägen. Att vegetarianism och köttätande är en viktig samhällsfråga som rör djupt liggande politiska och etiska värderingar är uppenbart, såväl vid tidigt 1900-tal som tidigt 2000-tal. Ideal och normer kring ätande förändras över tid, samtidigt som ätandet i sig är något av det mest basala och tidlösa vi människor ägnar oss åt. Mat är både existentiellt och kulturellt och rör oss alla. Förhoppningsvis kan Jonssons avhandling nå utanför akademien och fördjupa vår tids debatter om vegetarianism, matkonsumtion och människans ansvar för sig själv och sin omgivning.

Cecilia Riving

Lunds universitet

1700-talets svenska mediemänlighet och frihetstidens genusediskussion i ny belysning

Agneta Helmius: *Mode och Hushåll. Om formandet av kön och media i frihetstidens svenska små- och veckoskrifter*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2022. 237 s. ISBN 978-91-513-1533-1.

I avhandlingen *Mode och Hushåll. Om formandet av kön och media i frihetstidens svenska små- och veckoskrifter* ställer Agneta Helmius den övergripande frågan om hur kön och mediemarknad hängde ihop och formade varandra i sjuttonhundratalets Sverige. Under den period som studien behandlar, 1719–1772, hade enväldet upphävts enligt lag, hittills osedda friheter för Sveriges medborgare etablerades (såsom införandet av Tryckfrihetsförordningen 1766) och en svensk pressoffentlighet såg dagens ljus. Två teser presenteras: dels att medielandskapet präglades av en borgerlig kommersiell kultur som pockade på en omförhandling av sociala relationer, inte minst mellan könen; dels att kön kan betraktas som konstituerande för frihetstidens offentliga samtal. Helmius väljer därför att se undersökningsperioden som ett första stadium av det som begreppshistorikern Reinhart Koselleck kallar *Sattelzeit*, sadel- eller tröskeltiden 1750–1850. Med Kosellecks teori om erfarenhetsrum och förväntningshorisont som raster, formuleras syftet att ”med utgångspunkt i frihetstidens små- och veckoskrifter och så kallade fruntimmerstidningar undersöka vilken betydelse de nya medierna hade för formandet av denna moderna kultur; hur nya moderna identiteter och sociala relationer skrevs fram och förändrades” (16), samt att undersöka ”på vilket sätt kön var integrerat i och användes

i formandet av detta samtal liksom i diskussionen om samtidens förändringar” (29). Helmius argumenterar för att de periodiska skrifterna skapade en föreställd gemenskap samt en självmedveten mediekultur där kvinnor på en gång marginaliserades och aktivt adresserades som läsande publik. Avhandlingen lanserar det sammanfattande begreppet ”frihetstidens mediemänlighet” som gärna debatterar kvinnorelaterade ämnen, men kanske inte med emancipatorisk intention. Helmius betonar att det offentliga samtalet fick samhällspolitiska konsekvenser, inte minst med avseende på kön.

I inledningen ställer Helmius ett antal frågor som hon, inspirerad av Joan W. Scotts teorier om genus som analytisk kategori i historiska studier, drar ihop till frågan: ”Vad stod på spel i frihetstidens offentliga samtal?” Svaret kommer omedelbart: ”det som stod på spel och debatterades var människors (sociala) relationer till varandra och till samhällsordningen, på tröskeln till den moderna tiden” (35). Fokus för avhandlingen är sålunda ”hur”, snarare än ”varför”. Det studerade materialet uppvisar en kamp i det offentliga mellan mode och hushåll, last och dygd, men också runt begrepp som rykte, försvar, uppfostran; samt att ett könskodat språk flitigt användes som en ”retorisk resurs” (66).

I fem kapitel, om ca 30 sidor vardera, presenteras analysen av materialet. Det rör sig om nedslag i den framväxande svenska publicistiken mellan åren 1732 och 1770. Kapitel 1 ”’Wij språka med dig, Läsare’ – om att samtala i skrift” behandlar de på svensk mark nydanande moraliska tidskrifterna *Then Swänska Argus* och *Sedelärande Mercurius*, med Olof Dalins *Argus* som främsta exempel. *Argus* gjorde succé med sina behagfullt författade och intresseväckande artiklar som riktade sig till ett nytt slags läsande publik, såväl män som kvinnor. Helmius resonerar kring hur kön var avgörande för formandet av det offentliga samtalet i *Argus* tappning, men att kvinnor inte var inbjudna att tala själva. De blev snarare satta på plats av en handfull unga män (frihetstidens mediemänlighet) som under anonymitetens skydd hade gett sig uppdraget att uppfostra svenskarna, inte minst kvinnorna. De (och Sverige) skulle räddas från ett ytligt leverne (*à la mode*). Samtidigt var tidningarna beroende av just denna nya livsstil, begäret efter det nya, att köpa och läsa senaste nytt. Det finns en ambivalens här som Helmius funderar över: ”Mediemänligheten formades som en kil mellan den tänkta gemenskapen som läsarna omfattade och den lärda världen. Det formades nya hierarkier män emellan” (67). *Argus* hade satt standard. I avhandlingen argumenteras för att till och med en tidskrift vars artiklar var skrivna av en kvinna (Margareta von Bragner Momma), *Samtal emellan Argi skugga och en obekant fruntimmers skugga* (1739), bekräftade denna nya ordning.

I kapitel 2 ”Hushållet och Madame la Mode – en könskodad samhällsordning” ligger fokus på just den nya livsstil *à la mode*, som de moraliska tid-

skrifterna kritiserat. Kosellecks teoretiska verktygslåda används i analysen av flera artiklar ur *The Swänska Argus*, en annan veckotidskrift *Tanckar Öfwer Den Swenska Oeconomien*, en dikt av Hedvig Charlotta Nordenflycht ("Det nymodiga paret"), samt skådespelet *Swänska Sprätthöken* (av Carl Gyllenborg). I polemik mot befintlig forskning visar Helmius hur livsstilen *à la mode* (eller rätt och slätt modet) blev kvinnligt könskodad betydligt tidigare än vad som annars ansetts. Analysen visar att glappet mellan erfarenhetsrummet (tecknat som hustavlans värld) och förväntningshorisonten ökade under 1730-talet. Med kön som analytisk kategori blir spänningen tydlig. Ofta användes grepp som upp-och-nervända världen, som när signaturen Lisa Husbonde (i *Argus*) beskriver hur den äktenskapliga vardagen ser ut – Lisa har tagit kommandot där hemma; mannen är hunsad och lever inte upp till förväntan om förnuftig manlighet. Eller som i en annan artikel (också i *Argus*) där mannen med en ironisk ton klagat över att hans hustru är alltför präktig, att hon trist nog inte alls lockats av modets flärdfulla värld. Här står modet för egennyttan, opatriotiska, franska, onödiga, flyktiga, okontrollerade begäret. Om kvinnor i realiteten var mer benägna att följa modets växlingar är svårt att belägga, men i det offentliga samtalet lät det så. Ett intressant avsnitt tar upp modet som ett utmanande motbegrepp, kopplat till en begynnande konsumtionskultur men också till en föreställning om framsteg, en öppen framtid. Den som ansåg sig vara modern, följde också modet. Men den som följde modet för ihärdigt blev en fånig figur. Nordenflychts dikt "Det nymodiga paret" är nästan övertydlig i detta avseende: Fruen hinner knappt få in den nyinköpta soffan i huset förrän den ska bytas ut: "Ty Mode wil så ha"; Herrn förleds att tro att det är bättre att raka av håret och skaffa peruk, än att låta det egna håret värma hjässan: "Ty Mode wil så ha". Modet kunde alltså locka både män och kvinnor. En modelysten man, som bland annat skildrades i skådespelet *Swenska Sprätthöken*, kallades just för sprätthök, eller petit-maitre. Helmius argumenterar övertygande att kopplingen till kvinnors påstådda lystnad efter det nya stärktes i det offentliga samtalet. I tider när Madame la Mode och Fru Kättja Sällskapslik lockade, kontrar *Argus* med rediga Moder Svea och Fru Oeconomia och uppmanar sina kvinnliga läsare att förstå att rikets välfärd beror på deras uppförande.

I kapitel 3 "Ryktet om de 'grymsinta' kvinnorna – om marginaliseringen av hushållet" vrids argumentationen ytterligare ett varv genom en studie av ett tjugotal småskrifter publicerade i Sverige från början av 1750-talet. Urvalet har Helmius hittat i den anonymt publicerade dikten *Tanckar om Wecko-skrifter* (1755), i vilken det görs en lägesbeskrivning av medielandskapet 1755. De moraliska tidskrifternas glansdagar är förbi. Den mediemanlighet som de moraliska tidskrifternas utgivare hade etablerat bestod dock, men det offentliga samtalet hade fått karaktär av debatt mellan olika ståndpunkter.

Som exempel på denna debatt står de offentligt publicerade reaktionerna på kopparsticket *Risbastugan* i form av "Wisor om bara Ris-Qwister". Helmius antyder att dessa visor motsvarar steg två i Kosellecks historiska schema: "kopparsticket och dess följskrifter bidrog till berättelsen om samtidens förändringar [...] som en dragkamp mellan framåtblickande och bakåtblickande, som att klyftan mellan erfarenhetsrum och förväntningshorisont både diskuterades i, och till och med vidgades med hjälp av, det offentliga samtalet" (108–109). Vad var då *Risbastugan*? Ett kopparstick, som illustrerar en påstådd verklig händelse i Stockholm (tidigare forskning, har inte funnit några belägg för att händelsen ägt rum), visar en man med byxorna neddragna och som ges en omgång stryk av ett antal kvinnor. Kopparsticket skildrar en misshandelsituation som kan ha varit ett sätt att testa gränserna för vad det offentliga samtalet tålde. Det är dock också, som Helmius påpekar, en variant på motivet upp-och-nervända världen. Att kvinnor skulle dominera var upp- och nervänt, bara tanken skrämde. Om detta handlar småskrifterna – såsom *Glam Emellan Lisa Nyfiken, Maja Alwarsam och Caisa Lustig och Samtal Om Det Oinskränkta Qwinno-Wäldet*. Det talas om det detta välde är högsta mode; att äktenskap går om intet för ärbara kvinnor (som för den enkla men kloka pigan Marjo) på grund av berättelser från huvudstaden om de grymma kvinnorna: "En Kiäring säger: det är mode, Och dig i örat wiskar: Er Man är ond, I alt för god, Jag tror wi honom piskar" (116). En intressant kommentar är att synen på risker förändrades under 1700-talet, och hur det kapitalistiska funktionssättet och det begynnande konsumtionssamhället smyger sig in i debatten om äktenskapet och relationen könen emellan. Här lyfter Helmius fram olika tolkningar – en privatiserad och hårdare hustrutukt versus en mer frisinnad syn på handel och konsumtion. Helmius kommenterar att det är både och beroende på vilket perspektiv man anlägger rörande tidens hushållning och konsumtion, men att de manliga skribenterna i fråga alla gjorde inlägg i ett slags tidig könsrolls- och samhällsdebatt. Hon framför också tesen att hushållet här upphörde att fungera som metafor för samhället, vilket innebar en perspektivförskjutning rörande synen på mäns och kvinnors samhällsroller. Den moderna konsumtionen kunde vara riskfylld, men lovade också frihet och tillväxt. Medierna var en aktiv del i kommersialiseringen av samhället. I detta mediala landskap blev lasten kvinnligt kodad, medan dygden blev manlig. Men analysen av de småskrifter som finns omnämnda i *Tanckar om Wecko-skrifter* visar att förväntningshorisonten "riktades om med hjälp av kvinnligt kodade laster och begär som omdirigerades, inkorporerades i samhällsordningen och beskrevs som funktionella för samhället" (143).

Dikotomiseringen mellan könen är föremål för kapitel 4, "Sådant är vårt wärda Qwinno-kön – om essentialiseringen av könen". De småskrifter som analyseras är Carl Michael Bellmans förstlingsverk *Tanckar Om Flickors Osta-*

dighet (1758) samt den debatt om dikten som följde (såsom *En Flickas Försvär*; *Tanker om Gossars Ostadighet*; *Blindbockens Wälde*; *Afmålning Af en Petit-Maitre*). Texterna är anonymt utgivna, eller under pseudonym, men antas skrivna av män. Man vet att några kvinnliga skribenter tog till orda i offentligheten för att bemöta Bellmans karakterisering av kvinnan, men också att flera texter är författade av män som ikläder sig en kvinnlig gestalt (såsom Johan Michael Fant i *En Flickas Försvär* vilket fick många att tro att det rörde sig om en text skriven av en kvinna). Helmius menar att debattformen (angrepp och försvar) reducerade skribenterna till två positioner, vilket ledde till att ”pseudonymerna smältes samman med skribenterna och renodlades till en kvinnlig och en manlig röst som förväntades tala i egen sak” (165). I Bellmans dikt ställs den rejäla hushållsnära Calista mot pråliga nippertippan Cloris, men det är Cloris som får representera kvinnor i gemen. Helmius poäng är att det inte handlar om att fostra, utan om att beskriva: ”Den symboliskt könskodade livsstilen *à la mode* tillåts smälta samman med alla kvinnor i den sociala ordningen, som får klä skott för att tiden är ur led” (152). Kvinnor ÄR ostadiga. I debatten som följde försvarades denna tanke av *Sanningens granskning* som skrev att en modeintresserad kvinna ger ”Sken af dygd, fast odygd drifwer”. Andra inlägg framhöll dock att både pojkar och flickor kunde vara ”ostadiga”, och kvinnor kunde vara dygdiga och redo att delta i det offentliga samtalet. En livsstil *à la mode* kunde attrahera såväl män som kvinnor och denna livsstil behövde inte vara förkastlig utan snarare i takt med tiden. Mode användes inte bara om kläder utan om en ny tid och om den stämning de kunde skapa. Det offentliga samtalet beskrevs som en del av en borgerlig konsumtionskultur som hade inkorporerat kvinnligt kodade laster och begär. Resultatet av analysen visar dock på det paradoxala att kravet från de kvinnliga rösterna att inte reduceras till sitt kön, i stället kom att förstärka dikotomiseringen.

Kapitel 5 ”Besvärliga Nödvändigheter’ – om olika vägar i det offentliga samtalet” följer diskussionen om kön, mode, hushåll och media under tryckfrihetsåren 1766–1772. I centrum för analysen står Anna Maria Rückerschölds ”Det Olyckliga Swenska Fruentimrets Böne-Skrift til Allmänheten” vilken publicerades anonymt i Christopher Gjörwells *Allmänna Magazinet* (1770). Helmius vill se denna skrift som ett mer kraftfullt könspolitiskt inlägg än tidigare forskning gjort. Den är feministisk eftersom det är en kvinna som gör anspråk på att få tala i ett manligt kodat område (hon trotsar den kvinnliga dygden att hålla tyst), och för att den förordar genomgripande reformer vad gäller flickors utbildning, framför allt i kvinnors egen vetenskap, hushållsarbetet – viktigt att behärska både i hemmet och i samhället. Det är flickors bristande uppfostran (ofta tror föräldrarna att det räcker att lära dottern att behaga) som genererar problem för både unga hustrur och ogifta. Rückerschölds skrift väckte dock inga reaktioner i offentligheten, gav

inte upphov till en serie av svar som efter *Risbastugan* eller Bellmans dikt om ostadiga flickor.

Sammanfattningsvis visar avhandlingen att en svensk mediemänlighet med stark livskraft formerades i början av 1730-talet, men att kvinnligt kön fanns med från start vid sidan om det manliga, framför allt som läsande publik men också för män som antog en kvinnlig författarröst. Kön var en retorisk resurs i det offentliga samtalet om samhällets förändringar. Vid frihetstidens slut användes kvinnliga läsare fortfarande som retorisk resurs, men inte för att välkomna dem till ett gemensamt samtal, utan för att skapa en parallell kanal i det offentliga vid sidan om männens politiska partigräl. Här kommer fruntimmerstidningarna in (såsom *Fruentimmers nöjen*). Helmius menar att dessa fruntimmerstidningar avskärmade kvinnor och hushållet från det offentliga samtalet, därmed avstyrdes hotet mot samhällsordningen, som var så levande i de moraliska tidskrifterna. Dikotomiseringen mellan könen förstärkes. Men även om det offentliga samtalet var ett manligt privilegium så kunde såväl män som kvinnor försvara kvinnors rätt att delta. Kvinnliga skribenter var dock alltid tvungna att förhålla sig till mediemänligheten, men deras närvaro och omdefinieringen av dygder och laster i ett framväxande konsumtionssamhälle bekräftar bilden av ”den för vissa hotande, för andra löftesrika asymmetrin mellan erfarenhetsrum och förväntningshorisont [som] stod på dagordningen i frihetstidens offentliga samtal, i en kamp och vad livet eller samhällsordningen skulle gå ut på” (214). Här spelade föreställningar om hushållet respektive modet en roll, och en förskjutning är möjlig att se i materialet. Hushållet, först en metafor för samhället, men som successivt marginaliseras i både samhälle och samtal. Modet, som från att ha varit förknippat med lastfull lystnad efter det nya, successivt blir en accepterad del av det moderna samhället och offentliga samtalet.

Avhandlingen är genomgående välskriven, med ytterst få felciteringar eller tryckfel. Läsaren vägleds genom texten och mellan kapitlen på ett handfast sätt, vilket gör läsningen njutbar. Jag saknar dock ett index och ställer mig frågande inför att lista anonymt utgivna texter under författarnamn i bibliografin, i synnerhet som författaren oftast inte nämns i brödtexten. Analyserna av materialet utgör lyhörda bidrag till den svenska frihetstidens offentlighetshistoria. Undersökningen är respektfullt förankrad i tidigare forskning, men ett mer aktivt engagemang med forskningsläget hade tydligare kunna mejsla ut avhandlingens resultat. Ann Öhrbergs viktiga studier om 1700-talets svenska borgerliga offentlighet och offentliga samtalskultur är till exempel förvånansvärt frånvarande. Likaså hade jag gärna sett ett mer kritiskt förhållningssätt till Kosellecks historieteori. Jag håller med om att idén om ett glapp mellan erfarenhetsrum och förväntningshorisont övertygar, men en diskussion om alternativa förklarings-

modeller hade stärkt resonemanget. Nu är risken att frihetstidens offentliga samtal reduceras till ett föregripande av vad som komma ska, på tröskeln in i den moderna tiden. Ett tidstypiskt begrepp som inte belyses alls, men som hade passat väl in i avhandlingens tematik, är smak. Helmius nämner att frihetstidens journalister inspirerades av de engelska moralistiska tidskrifterna från tidigt 1700-tal. I dessa diskuterades just smaken, eftersom den goda smaken var en avgörande faktor i en tid där politisk makt omförhandlas och en kapitalistisk kultur tar form. Det hade varit intressant att se om smaken diskuterades på samma sätt i den svenska frihetstidens nya medielandskap. Genom att fokusera på ”hur” könen omförhandlas och ”hur” kön var konstituerande för frihetstidens offentliga samtal bidrar avhandlingen till att nyansera bilden av det samma. Det var inte så att en så kallad kvinnooffentlighet formerades först med fruntimmerstidskrifterna, att kvinnor enkelt förvisades till privatsfären, eller att det offentliga samtalet enbart var skapat av män för män. Helmius skriver: ”Även om kvinnliga skribenter var underrepresenterade var det inte så enkelt som att ett offentligt samtal formades först, och att kvinnliga skribenter anslöt efter hand” (211). Avhandlingen ger därför en lärorik inblick i ett tidigmodernt medielandskap som är mycket intressant i egen rätt. Den väcker också funderingar kring vår tids digitaliserade värld (Helmius gör själv en koppling till sociala medier) och hur det offentliga samtalet ser ut idag.

Cecilia Rosengren

Göteborgs universitet

Djuren i 1600-talets idélandskap

Sandra Iren Kottum: *Beastly Lessons. Natural utopias and animals as teachers in seventeenth-century England*. Göteborg: Göteborgs universitet, 2022. 328 s. ISBN: 9789179630973.

I denna avhandling undersöker Sandra Kottum naturliga utopier (*natural utopias*) som hon identifierat i tre verk publicerade i England under andra hälften av 1600-talet: James Howells *Therologia, The Parly of Beasts* (1660), Margaret Cavendish *The Description of a New Blazing World* (1666) och Thomas Tryons *The Way to Health* (1683). Verken hör till olika genrer, men har enligt avhandlingsförfattaren en gemensam nämnare som gör det befogat att behandla dem tillsammans: de tre texterna ger uttryck för en theriofil attityd, det vill säga att de upphöjer djur till föredömen för människan. Exempelvis hävdar några av författarna att djuren är ärligare, måttligare, modigare och rättfärdigare än människan, även klokare. Sålunda kan de

undervisa människan och fungera som moraliska förebilder för henne.

Begreppet theriofil myntades av den amerikanske filosofihistorikern George Boas i *The Happy Beast in French Thought of the Seventeenth Century* (1933) som med detta ord karakteriserade attityderna hos några tidigmoderna franska författare som påtalat djurens överlägsenhet över människan. Motivet är dock äldre än så. I dialogen *Gryllos* iscensätter den grekiske filosofen Plutarchos (ca 46–120 e.Kr.) mötet mellan Odysseus och häxan Kirke, vilken förvandlat hans kamrater till djur. Till skillnad från Homeros framställer Plutarchos förvandlingen inte som en olycka, utan tvärtom som en välsignelse. *Gryllos* är ett svin som inte vill återfå sin mänskliga gestalt eftersom svinets tillvaro har många fördelar framför människans. Flera franska författare, bland de mest inflytelserika Michel de Montaigne och Pierre Charron, inspirerades av dialogen.

Ett annat gemensamt drag som förenar de analyserade verken är att de kan betraktas som ”naturliga utopier” (*natural utopias*) burna av en för tiden typisk ”utopisk impuls” (*utopian impulse*), som Kottum uttrycker det. I en tid då utopiska tänkare som Francis Bacon deklarerade att en förbättring av människans livsvillkor krävde att naturen skulle underkastas människans herravälde med hjälp av vetenskap och teknik, vände sig Howell, Cavendish och Tryon istället åt motsatt håll och fann sina utopiska ideal i den naturliga världen.

Avhandlingens huvudärende är inte att kartlägga de theriofila och utopiska traditionerna som sådana, utan att undersöka hur den gamla theriofila tanken utnyttjas och omformas i en ny historisk kontext i det sena 1600-talets England, där den utopiska tanken fått ett uppsving. Samtliga tre författare uttrycker en önskan om att människan ska kunna återvända till en paradisik tillvaro före syndafallet. Deras texter kan därmed ses som en protest eller motkulturell diskurs (*countercultural discourse*) riktad mot den nya vetenskapens objektifiering av naturen. Texterna förmedlar sociala drömmier (*social dreaming*) och har därmed också ett politiskt budskap. De naturliga utopierna kan nämligen läsas som svar på de många utmaningar som det samtida England hade att hantera: den politiska turbulensen och inbördeskriget, den nya empriska vetenskapen, kolonialiseringen av Nya världen.

I sin diskussion av tidigare forskning positionerar sig Kottum på det miljö- och djurhistoriska fältet genom att vända sig mot den presentism som tenderat prägla denna typ av forskning. När de nämnda 1600-talskällorna uppmärksammats tidigare har deras idélandskap kartlagts med hjälp av moderna måttstockar. Man har velat se dem som tidiga föregångare för vår egen samtids moderna attityder. Ett av avhandlingens syften är därför att nyansera och komplettera tidigare forskning inom historiska djurstudier och ekokritik med en mera kontextkänslig idéhistorisk analys.

I den antika och medeltida litteraturen var det vanligt att använda djur

som emblem som förmedlade förtäckta sanningar om människans tillvaro: i bestiarierna symboliserar djuren olika mänskliga egenskaper och även i fablerna illustrerar deras handlingar mänskliga dygder och laster. Under tidigmodern tid skedde en förskjutning i sättet att skildra djuren: ett empiriskt förhållningssätt gjorde sig gällande inom den samtida naturvetenskapen, där djuren kom att bli objekt för observationsbaserade vetenskapliga studier. Också Howell, Cavendish och Tryon var intresserade av djuren som representanter för den naturliga världen.

Kottum ägnar de analyserade verken var sitt kapitel. Den första delstudien behandlar den walesiska författaren och historikern James Howells *The Parly of Beasts*, en adaptation av den homeriska Kirke-myten. Handlingen pågår på en ö befolkad av förhäxade djur och insekter – bland andra en utter, en åsna, en räv, en varg, en mulåsna och en bisvärm – vilka för samtal med en ditrest europeisk prins vid namn Pererius. När denne försöker läxa upp djuren genom att demonstrera människans överlägsenhet med aristoteliska, platoniska och kristna argument, invänder djuren genom att i sin tur visa på alla de företräden som de har framför människan, såsom måttlighet och högre moral, men även praktiska färdigheter som att kunna medicinera sig själv eller erbjuda läkemedel för människosläktet. De vill inte förvandlas till människor. Under dessa samtal vederlägger djuren de negativa stereotyperna som brukade förknippas med de olika djurarterna i den emblematiske traditionen, menar Kottum. Samtidigt blir de språkrör för författarens politiska sympatier. De sociala ideal som beskrivs av djuren förutsätter ett strikt ordnat samhälle av det slag som tilltalade en konservativ rojalist som Howell.

I det följande kapitlet introduceras läsaren till en säregen filosofisk värld skapad av den aristokratiska författarinnan och filosofen Margaret Cavendish. I boken *The blazing world*, av Kottum karakteriserad som en science fiction-roman, skildras händelser som utspelar sig på en ö nära Nordpolen, dit en europeisk prinsessa blir förd mot sin egen vilja. Ön bebos av märkliga varelser – halvt djur, halvt människor – som blir förtjusta i prinsessan och undervisar henne om skapelsens ordning. Sålunda visar de att visdom finns i alla delar av skapelsen: fåglar, maskar och alla andra naturvarelser framträder här som experter på sina egna biotoper. Därmed utmanar Cavendish den antropocentriska idén om att människans bestämelse är att exploatera naturen, och att djuren endast kan göra nytta när de tjänar människan. Boken kan även ses som en protest mot flera av de grundläggande förskjutningar som skedde i tidigmodern tid: den besjälade naturens försvinnande i den nya vetenskapliga världsbilden, liksom även den feodala samhällsordningens upplösning.

Det tredje kapitlet undersöker puritanen Thomas Tryons *The Way to Health*, karakteriserad av Kottum som en ”vegetarisk självhjälpsbok” (*vegetarian self-help book*). Det rör sig om en handbok om dietetik som propagerar för

vegetarisk kost och kritiserar köttätandet, en ovana som människan förvärvat till följd av syndafallet. Här undersöker Kottum de taxonomier som ligger till grund för Tryons lära om goda och dåliga livsmedel och hans avvisande inställning till köttätandet. Tidigare forskare har velat betrakta Tryon som en tidig representant för vegetarianism och djurrättsaktivism. Kottum avfärdar denna presentistiska tolkning genom att kartlägga och illustrera särskiljandets principer i Tryons resonemang om djuren: den positiva värderingen av djuren omfattar endast de djur som han ansåg passa in i den paradisiska utopin, inte alla djur. Indelningen går ytterst tillbaka på Gamla Testamentets föreskrifter om ren och oren föda. Tryons kärlek till djuren kan därmed beskrivas som en selektiv theriofili.

Den fjärde och sista delstudien behandlar frågan om djurens språkförmåga, ett motiv som förekommer i samtliga tre undersökta verk. Föreställningar om ett paradisiskt urspråk som ansågs ha varit gemensamt för djur och människor hade sina rötter i antika guldåldersmyter och fick en renässans under tidigmodern tid. Under 1600-talet kom den att kritiseras och avvisas av den nya vetenskapens förgrundsgestalter, bland andra René Descartes. De undersökta skrifterna av Howell, Cavendish och Tryon är fulla med talande djur, vilka också kommenterar sitt eget talande och sålunda erbjuder ett metaperspektiv på relationen människa-djur. Genom de talande djuren upprättas ett samband mellan det ursprungliga paradisiska språket och den oförstörda naturliga moralen, något som människan kan försöka återskapa genom att lyssna på naturens tal och ta till sig de undervisande djurens budskap.

Avhandlingen avslutas med ett konkluderande avsnitt som sammanfattar studiens viktigaste resultat. Även om de tre analyserade verken är mycket olika i fråga om form och innehåll, och svåra att sortera in under väletablerade genrebeteckningar, har de visat sig ha mycket gemensamt. De granskar kritiskt de rådande uppfattningarna om naturen och ifrågasätter etablerade hierarkier. Den naturliga utopin fungerar som samhällskritik: här kastar undersökningen ett nytt ljus över de strömningar i samtiden som motsatte sig den politiska, vetenskapliga utvecklingen som ledde till en objektivering av naturen. Avslutningsvis förtydligas och avgränsas den naturliga utopin i relation till andra genrer som fabler, bestiariet, och de så kallade icke-naturliga utopierna.

Införandet av kategorin ”naturlig utopi” framstår som lyckat och fruktbart, men det väcker också en rad frågor. Howells, Cavendish och Tryons höga värdering av det paradisiska utillståndet med dess rena språk och av synden oberörda natur är inget unikt för dessa författare, utan ett relativt vanligt tema i tidens litteratur, såväl i England som i övriga Europa. Här hade en grundligare motivering till urvalet av just dessa källtexter varit på sin plats.

En annan fråga gäller kontextualiseringen. Kottum beskriver sin metod som en kontextkänslig närläsning. Hon relaterar de undersökta verken och

idéerna till epistemiska skiften som identifierats av tidigare vetenskapshistoriker som Michel Foucault och Carolyn Merchant. Under de senaste decennierna har deras framställningar emellertid mött en växande kritik. Särskilt har Carolyn Merchants schematiska framställning av natursynen hos Francis Bacon kritiserats (av bland andra Brian Vickers) för att den bortser från mångfalden av attityder som möter oss i källorna. Även de stora epistemiska skiften som hävdats ha ägt rum i vetenskapshistorien bör hanteras med försiktighet. En viktig utgångspunkt för avhandlingen är övergången från en emblematisk till en empirisk syn på djur. Utan att ifrågasätta förskjutningen som sådan skulle man kunna ställa frågan om idéernas konkreta kontexter och funktioner. Empiriska beskrivningar av djur förekom redan under antiken – exempelvis i Aristoteles biologi, men också i litteraturen med mer vardagsnära anknytning som exempelvis boskapskötsel. Samtidigt finns emblematiske tolkningar, vilka var funktionella i religiösa och filosofiska sammanhang. Under lång tid tycks synsätten ha existerat parallellt, men med olika syften och i olika kontexter.

En vidare fråga som infinner sig är hur författarna själva såg på sina texter och deras funktioner i det samtida genresystemet. Kottum konstaterar att verken är svåra att genrebestämma. Det är lätt att hålla med om, likväl hade frågan varit värd en mera inträngande undersökning. Anvisningar till hur texterna vad avsedda att läsas finns också i källorna. James Howell kallar sitt verk för en ”fancy”. Samma ord använder Cavendish om flera av sina verk. Det verkar röra sig om antydning om en genre som faller utanför våra moderna taxonomier och vars logik därför hade varit intressant att genomlysas. I vilken utstäckning kan det handla om humor? Som bekant var lovprisning av djur en vid denna tid ofta praktiserad retorisk övning avsedd att åstadkomma en komisk effekt.

Bortsett från dessa kritiska synpunkter måste det tillstås att Kottums undersökning är lyckad och väl genomförd. Avhandlingen är en komplex konstruktion, där författaren framträder som en självständig läsare och uttolkare med stora kunskaper om vitt skilda fält inom tidigmodern idé- och vetenskapshistoria. Resonemangen kännetecknas av analytisk klarhet och formuleras genomgående på elegant och lättflytande engelska. Införandet av kategorin ”naturlig utopi” synliggör nya aspekter i den tidigmoderna djursynen, samtidigt som den också bidrar till förståelsen av den tidigmoderna utopiska traditionen. Det är en imponerande prestation.

Kristiina Savin

Lunds universitet

Bokrecensioner

Book Reviews